

Van Middelnederlandse literatuurgeschiedenis naar universiteit en maatschappij

Frits van Oostrom

Het politie-archief van Moskou documenteert dat in het jaar 1750 enkele lieden werden opgepakt voor majesteitsschennis. Ze hadden beweerd dat tsaar Peter de Grote eens op een nacht uit stelen was gegaan, en kameraadschap had gesloten met een dief. Bij inbraak in het stadspaleis van een lokale heer, wiens ondergoed zij ten bewijze hadden meegenomen, hadden de tsaar en zijn kompaan in de slaapkamer een intiem gesprek afgeluisterd, waardoor Peter I een complot tegen zijn eigen leven had ontdekt. Op de aanklacht wegens majesteitsschennis kwamen de beschuldigten met het verweer, dat zij slechts een sprookje hadden doorverteld dat onder het volk algemeen gangbaar was.¹

Indien U nu met mij vermoedt dat onze arrestanten hiermee de waarheid spraken, is dat waarschijnlijk niet omdat U lichtgelovig bent. Integendeel: U weet juist beter, en kent Uw literatuurgeschiedenis.

Literatuurgeschiedenis is behalve de benaming van een prachtig vak ook die van een markante soort. In deze zin gebruikt, is *een* literatuurgeschiedenis een boek, of soms een reeks van boeken, waarin de ontwikkeling wordt geschetst van een bepaalde literatuur, meestal verbonden met één taalgebied, door alle eeuwen heen, of op zijn minst gedurende een stevig tijdvak. Hoewel daarmee niet uitgesloten is dat men een schoolboek of een pocketje-in-notendop als literatuurgeschiedenis bestempelt, kent het gangbare taalgebruik de term bij voorkeur toe aan iets met een royaal bestek, en met wat meer pretentie. De volbloed literatuurgeschiedenis heeft massa, en liefst navenant gezag: een beeldbepalend boek waar naar men met fatsoen kan grijpen of verwijzen, vertrouwenwekkend gefundeerd in wetenschappelijke expertise.

Aldus is bij literatuurgeschiedenis de soort de spreekbuis van het achterliggende vak, waarvan het een synthese is en ook visitekaartje. En in die functies tevens onontkoombaar tijdgebonden, omdat een literatuurgeschiedenis nooit meer kan pretenderen dan tussenstation te zijn op de per definitie eindpuntloze weg van wetenschappelijke voortgang - en bovendien omdat een hoogst geschakeerd feno-

meen als literatuur nu eenmaal per tijd, en voor een deel zelfs per persoon, uiteenlopende reflectie oproept. Dat geldt haast des te sterker naarmate het object van langer her dateert, en daarom moet juist de geschiedenis van oude literatuur telkens opnieuw worden geschreven.

Toch heeft een goede literatuurgeschiedenis een langzame halveringstijd. Ze zijn niet voor de eeuwigheid geschreven, maar worden wel geacht een tijdje mee te kunnen, al was het maar als schurkpaal, maar liefst een beetje meer, als gids en inspiratiebron. Totdat de onvermijdelijke levenscyclus ook dit boek tenslotte overhevelt van de boekhandel naar de UB, waar ieder boek gemiddeld eens per tien jaar wordt uitgeleend, en verder in de magazijnen leeft.² En dat is goed, en mag ons wetenschappers nederig stemmen.

De eerste volwassen literatuurgeschiedenis van onze middeleeuwse literatuur dankt het Nederlandse taalgebied aan W.J.A. Jonckbloet (1817-1885), die haar publiceerde in maar liefst drie delen, totaal ruim 1500 pagina's, in de jaren 1851-1855.³ De auteur was met zijn 34 jaar voor dergelijke arbeid uitgesproken jong, en was zoals zoveel vernieuwers pionier vanuit de periferie. Als Leidse student liet hij hardnekkig na voor enig examen op te gaan, omdat hij meende dat het studieprogramma in de Letteren – destijds volledig in het teken van de Klassieken, en trouwens ook compleet in het Latijn gegeven – te weinig bood van waar het hem om ging: de studie van de oude teksten in het Nederlands. Die liefde voor de moedertaal was hem voorzeker aangeboren, maar tevens ingeprent door het vereerde voorbeeld van de wetenschap in Duitsland, waar mannen als Grimm en Gervinus de burgers met *Bildung* de ogen hadden geopend voor de vroege glorie van de eigen literatuur. Hun vorm van geesteswetenschap wilde Jonckbloet vaardig laten worden over het middeleeuwse Nederlandse erfgoed.

Dat moest toen nog om zo te zeggen worden opgegraven, verscholen als het lag in perkamenten folianten die aan verzamelaars van antiquiteiten weliswaar belang inboezemden, maar zonder dat hun inhoud al een academische kwestie was. Het is dan ook verre van toevallig dat Jonckbloet bij zijn missie de meeste steun kreeg, niet van professoren, maar van bibliothecarissen, die als geen ander wisten wat er in hun kluizen aan schatten op ontsluiting wachtte. Vooral de Haagse bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek, dr. W.J. Holtrop, voorzag Jonckbloet van objecten voor zijn zendingswerk, en attendeerde hem bijvoorbeeld op unieke Middel-nederlandse bronnen als de *Beatrijs*, de *Karel ende Elegast* en de *Lancelotcompilatie*, het vlaggeschip van Nederlandse teksten over koning Arthur en zijn Tafelronde. Men kan zich afvragen of er enig verband is tussen deze steun uit de K.B. en de opvallende protectie jegens Jonckbloet van waarachtig koninklijke zijde, i.c. van koning Willem III plus diens verwanten en opeenvolgende ministers – en of die toegenegenheid dan weer verband houdt met het haast wel zekere gegeven dat Jonckbloet, officieel de zoon van een fourier ten hove, het buitenechtelijke kind was van koning Willem II.⁴

Maar hoe dan ook: de pioniersarbeid van Jonckbloet maakte grootscheeps school. De latere Utrechtse hoogleraar Moltzer bekende als student te hebben “gedweept” met diens *Geschiedenis der middennederlandschen dichtkunst*, en volgde met een schare jongeren het daar gewezen studiep pad der Middel nederlandse letterkunde.⁵ Ook Jonckbloet zelf bleef vurig doende in het vakgebied, zozeer zelfs dat hij op latere leeftijd een compleet vernieuwde versie van zijn literatuurgeschiedenis het licht deed zien – bovendien uitgebreid naar de tijdvakken tot en met de Verlichting – en die tot vier maal toe bij herdrukken inhoudelijk herzag.⁶ Die bijgewerkte herdrukken zijn typerend voor de wetenschappelijke dynamiek die het vak inmiddels had gekregen, en waarbinnen regelmatig van nieuwe ontdekkingen en inzichten viel te getuigen.

Wel het meest sprekende blijk van Jonckbloets erflaterschap was dat zijn literatuurgeschiedenis al in de volgende generatie twee opvolgers kreeg, respectievelijk geschreven door Jan te Winkel (1847-1927) en Gerrit Kalff (1856-1923). Hun beider literatuurgeschiedenissen zijn in menig opzicht spiegelbeeldig. Kalff publiceerde in 1906-1907 een evenzeer eclectisch als bevlogen overzicht.⁷ Van alle Nederlandse literatuurgeschiedschrijvers tot op heden lijkt hij het meest de tweede, diepe betekenislaag van het woord geschiedenis te hebben beseft: dat *history* ook *story* inhoudt, en *Geschichte* ook *verhaal* betekent. Uit Kalffs literatuurgeschiedenis spreekt een oorspronkelijke man van wetenschap, die bijvoorbeeld als eerste oog toont voor de Middel nederlandse letterkunde in haar context van maatschappelijk functioneren. Maar ook een man van smaak en stijl, met humor ook, die durft te kiezen en te oordelen, en ons een literatuurgeschiedenis vol leven, kleur en warmte schenkt. Een eeuw na dato laat Kalff zich nog met genoegen lezen.

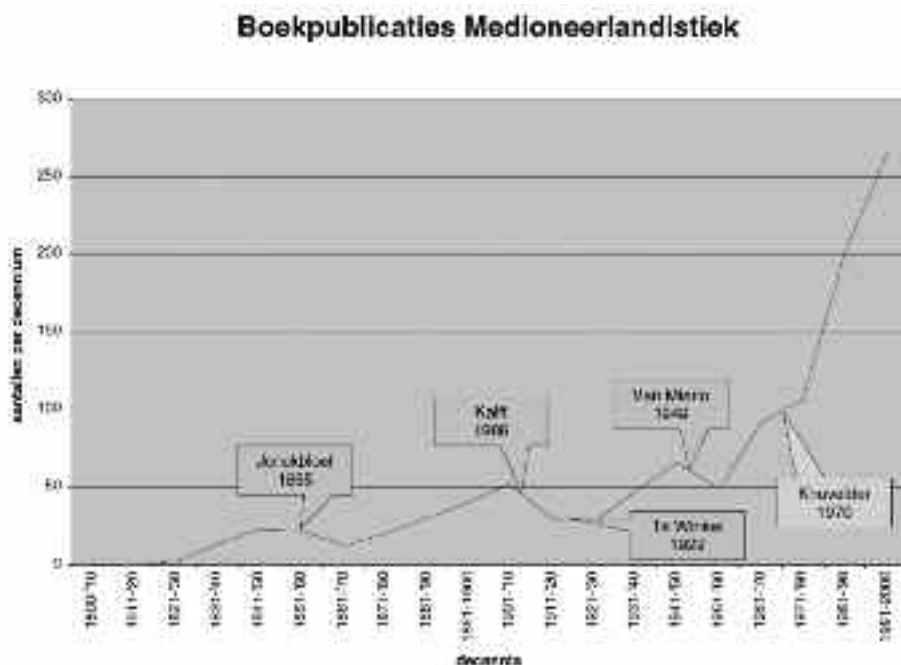
Daartegenover stelde Kalffs tijdgenoot Te Winkel zich veel afstandelijker op jegens de Middel nederlandse letterkunde, en als de omnivore encyclopedist ervan.⁸ Dat hoeft niet te verbazen van een man die een archief naliet waarin niet slechts compleet blijkt te zijn bijgehouden welke collega’s hij allemaal had gehad, maar ook welke studenten – aan wie hij op tentamen vragen stelde die ons nu gemakkelijker bijblijven dan de antwoorden, zoals: welke Nederlandse schrijvers kent u wier vader apotheker was? – en zelfs welke leerlingen in het middelbaar onderwijs; welke steden hij had bereisd en welke toneelstukken hij ooit had gezien – een archief vol bijna dwangneurotische lijsten, vergezeld van alle stukken van commissies en verenigingen waarvan hij ooit lid was geweest, plus vrijwel alle brieven die hij ooit ontving (enveloppen inclusief) en alle roosters die hij heel zijn werkzaam leven bijhield van zijn dagindeling, onder vermelding van de tijd uitgetrokken voor de wandelingen met zijn vrouw, en een expliciete aantekening erbij als dit niet doorgegaan was wegens weersomstandigheden.

Van een man die zulke dingen niet alleen bijhoudt maar ook nog bewaart, verbaast het niet dat zijn literatuurgeschiedenis van de middeleeuwen alle toen bekende Middel nederlandse teksten aan bod laat komen, die doorgaans uiterst zakelijk

typeert en grondig documenteert in gulle voetnoten. Het geheel heeft even veel charisma als een hangar met ijzerwaren, maar vergis u niet: tot op vandaag is er dikwijls geen betere vraagbaak dan Te Winkel als men feiten over Middelnederlandse teksten zoekt. De naslagfunctie van een literatuurgeschiedenis is bij hem in de best denkbare handen. Vooral de tweede, sterk uitgebreide druk van Te Winkels *Ontwikkelingsgang* uit 1922 maakt duidelijk hoe imposant veel werk er sinds aartsvader Jonckbloet was verzet. Nog preciezer laat zich dit documenteren dankzij Petits complete *Bibliographie der Middelnederlandsche taal- en letterkunde* over de jaren 1800 tot 1910: het aantal publikaties over Middelnederlandse letterkunde beloopt daar een kleine vierduizend, met een eenparige versnelling vanaf 1840. Het is de negentiende-eeuwse universitaire dynamiek ten voeten uit: in drie generaties had zich vanuit het niets een complete wetenschap gevestigd.

Intussen had die wetenschap dan wel drie grote literatuurgeschiedschrijvers voortgebracht, maar geen van hen was van de achtergrond die voor de Middelnederlandse letterkunde zelf zo bepalend was: Vlaams en katholiek. Deze lacune werd evenwel in de eerstvolgende generatie meer dan gevuld door Jozef van Mierlo (1878-1958), de Vlaamse jezuïet die tussen 1908 en 1958 in zijn eenje bijna tweeduizend publikaties – gemiddeld zo'n 40 per jaar – over nagenoeg de hele Middelnederlandse letterkunde produceerde, waaronder maar liefst drie edities van een literatuurgeschiedenis.⁹ Vooral de laatste daarvan, verschenen in 1949, maakt op formidabele wijze goed wat totdantoe, in de Noordnederlandse literatuurgeschiedenissen van liberalen als Jonckbloet en Kalff en domineeszoon Te Winkel, wel onvermijdelijk tekort gekomen was: de religieuze Middelnederlandse literatuur, met wereldwijd unieke kroonjuwelen zoals Hadewijch en Ruusbroec. Van Mierlo toonde als geen ander hoezeer het geloof tegelijk bron én doel is van veel Middelnederlandse teksten. Daarnaast is zijn verschijning ook op meta-niveau vernieuwend: hij was de eerste pure specialist. De drie eerdere literatuurgeschiedschrijvers waren weliswaar alle drie in de Middeleeuwen gepromoveerd en hadden aan dit tijdvak de meest doorleefde delen van hun werk gewijd, maar dat toch steeds als onderdeel van een veel langere mars door de complete Nederlandse literatuurgeschiedenis. Bovendien waren het volbloed Hollanders, aan wie de Gouden Eeuw door de traditie ingegoten was als hoogtepunt van de cultuurgeschiedenis. Van Mierlo hield zich enkel met de Middeleeuwen bezig, en was als Vlaming goed bewerktuigd om juist dit tijdvak om zijn glorie lief te hebben. Dat leverde soms blinde vlekken op, zoals wanneer hij volhoudt dat het Franse middeleeuwse nationale epos, het *Chanson de Roland*, terug zou gaan op een verloren versie in het Vlaams – en dit soort ontsparingen zou hem bij latere generaties een belaste naam bezorgen. Maar de spankracht van Van Mierlo's oeuvre demonstreert per saldo toch vooral hoeveel het tot de wetenschap kan bijdragen om in vuur en vlam te staan voor je object.

Eenmaal op Van Mierlo's hoogvlakte aangekomen, leken voor dit vak geen toppen meer in het verschiet te liggen. Van Mierlo zelf was de eerste om het zo te zien: hij ontried een jonge vakgenoot-in-spe zich op de Middel nederlandse letterkunde toe te leggen met een soeverein "Dat zal niet gaan, want ik heb alles al ontdekt".¹⁰ En waarachtig: als men de literatuurgeschiedenis bekijkt van de eerstvolgende generatie, het *Handboek* van Gerard Knuvelde, lijkt het aan de middeleeuwen gewijde deel daarvan goeddeels veroordeeld tot herkauwen van Van Mierlo.¹¹ Die rust zou echter stilte blijken voor een nieuwe storm, die nu zo'n 30 jaar geleden opstak en tot aan het nieuwe millennium heeft weten aan te houden, getuige bijgaande grafiek.

Deze hernieuwde groei, zeg maar gerust explosie, van het vak dat zich van toen af aan allengs vanzelfsprekender "medioneerlandistiek" ging noemen – een lelijk woord, maar wel bevorderlijk voor het identiteitsbesef – vraagt om verklaring. Als ik het goed zie, is die in hoofdzaak tweërlei: intern en extern. Extern betreft het de organisatie van het wetenschappelijk bedrijf: de overdracht van het organisatie-model der bètawetenschappen op de alfa's. Per traditie vormen proefschriften de aanjagers in alle wetenschappen. Tot 1970 betekende dit in ons soort vakken dat zo'n proefschrift was bewerkt door een leraar in diens vrije tijd, of door de doodenkele wetenschappelijke ambtenaar die deze vakken voor de studententoevloed van alweer die jaren zeventig employeerden. Maar toen werd promoveren ook in de alfawereld een beroep: er kwamen universitaire arbeidsplaatsen voor pas afgestu-

deerden om gedurende een viertal jaren aan een proefschrift te werken. Die banen waren tijdelijk, en dat zou voor de continuïteit van kwetsbare vakken en personen weer zijn eigen problemen oproepen, waar vele hier aanwezigen van kunnen getuigen. Maar voor de wetenschappelijke produktiviteit als zodanig was het pure winst, ook al omdat zich in de medioneerlandistiek naar het mij voorkomt een uitgesproken stevig échelon van jonge promovendi aandiende, en hun professoren kennelijk een goede hand van kiezen en begeleiden hadden. Het bleek in elk geval een vak met een hoog rendement vanuit dit nieuwe gilde. Voor oude tijden is het lastig om complete gegevens te vergaren, maar geen twijfel lijdt dat in de dertig jaar sinds 1970 aanzienlijk meer proefschriften in dit vakgebied zijn verschenen dan in de honderdvijftig jaar daarvoor. Het heeft dit vak een ware vloed aan nieuwe kennis opgeleverd, waarbij zich een spiraalsgewijs momentum ontwikkelde. Reden genoeg om hier eens *ex cathedra* dankbaarheid te tonen aan de bèta's voor het goede voorbeeld, en aan bestuurders voor de creatie van deze nieuwe kansen. Alles bijeen bewijst het dat niet alleen de wetenschap, maar ook het wetenschapsbeleid zijn correlatie kent tussen input en output. De nieuwe bloei van de medioneerlandistiek was nooit gerealiseerd zonder de irrigatie vanuit deze nieuwe geldstromen.

Maar dat die milde regen juist in dit vakgebied zozeer vrucht kon dragen, was ook te danken aan een nieuw intern élan. Puur theoretisch beschouwd zou men kunnen veronderstellen dat dit wellicht zou samenhangen met de vondst van nieuwe teksten, die aan de generaties voor Van Mierlo onbekend waren. De modale medioneerlandicus zal desgevraagd niet erg geneigd zijn de verklaring in die hoek te zoeken. Misschien omdat wij zo getraumatiseerd zijn door het pijnlijke gemis van de *Madoc*, hebben wij onszelf aangewend dat wij geen vak zijn van ontdekkingen. Maar als men dan de lijst opmaakt van vondsten sinds Van Mierlo, blijkt deze toch verrassend lang en rijk. Alleen al in het genre van de ridderepiek, sinds Jonckbloet wel het best doorvorste Middelnederlandse stofcomplex, zijn er sedert Van Mierlo tenminste vijftien romans bijgevonden. Stuk voor stuk fragmentarisch weliswaar – zoals het overgrote deel der Middelnederlandse teksten in dit genre – maar niettemin even zovele verrijkingen van het patrimonium.¹² Ook in de lyriek zijn er veel teksten bijgevonden. Bij de bewerking van het recente *Repertorium van het Middelnederlandse lied* kwamen alleen al voor de periode tot 1440 120 nieuwe liederen aan het licht, en voor de tijd daarna een veelvoud daarvan.¹³ Zeer talrijk zijn de nieuw gevonden bronnen voor de geestelijke letterkunde, waaronder het enorme tekstmassief van de meest produktieve schrijver van de Nederlandse Middeleeuwen, de zgn. Bijbelvertaler van 1360, een fenomeen van Europees formaat aan wie nog nooit in enige literatuurgeschiedenis goede aandacht is besteed. En in het genre van de zgn. Artesteksten, geschriften over kennis en kunde, heeft het moderne onderzoek een schat aan cultuurhistorisch zeer belangrijke bronnen blootgelegd die tot voor kort een goeddeels ondergronds bestaan leidden.

(Aangezien het merendeel van deze vondsten direct samenhangt met de verhevigde arbeidsinspanningen van het zojuist genoemde diepte-onderzoek, moet

men wel tot de overtuiging komen dat een beter geoutilleerde wetenschap in een dergelijk geval allang minstens één speurneus in vaste dienst zou hebben gehad, met een mondiale openbaar vervoerkaart en de talenkennis en contactuele eigenschappen om bij bibliotheken en particulieren diep in de bezittingen te mogen snuffelen. (Wie weet komt dan zelfs de *Madoc* nog boven water, of de *Wachten-donckse psalmen*, het alleroudste Nederlandse boek, dat pal na zijn ontdekking lijkt te zijn verdonkeremaand. En onze rubriek Opsporing verzocht is nog beduidend langer). Het zou daarbij gewenst zijn als zo iemand niet kriskras te werk zou gaan, maar zoveel mogelijk systematisch. Want ook wat dat betreft staan we nog in de kinderschoenen.¹⁴⁾

Toch zijn de nieuwe vondsten niet de voornaamste drijvende kracht achter het nieuwe élan van de medioneerlandistiek. Nog grotere stuwkracht levert de vernieuwde kijk op materiaal dat op zichzelf al bekend was. Hoewel het absoluut niet aangaat alle vernieuwing van de afgelopen decennia onder dezelfde noemer te willen brengen, is één paradigma wel bij uitstek productief gebleken. Alweer kwam de inspiratie hiervoor uit Duitsland overwaaien, aangeblazen als zij werd vanaf het meer van Konstanz, waar Hans Robert Jauss de literatuurwetenschap in 1967 provoceerde met een herwaardering van de toen door velen voor passé gehouden literatuurgeschiedenis. Het was naast herwaardering ook herijking daarvan, waar Jauss pleitte voor nadrukkelijke aandacht voor het literaire publiek door eeuwen en genres heen. De volwaardige literatuurgeschiedenis zou niet alleen moeten draaien om auteurs en teksten, maar ook oog tonen voor de lezer als vitale factor in de literaire communicatie.¹⁵⁾

Voor al ten aanzien van de middeleeuwse literatuur trof Jauss daarmee het literaire leven in het hart. Heel anders dan moderne schrijvers immers – al stel ik ze nu wat schematisch tegenover elkaar – schrijft de middeleeuwse auteur niet voor een vage, vrije markt, maar werkt hij dicht bij zijn primaire publiek, en schrijft hij meestal voor een welbekende kring waarop hij zich terdege in kan stellen. Dit geldt al helemaal wanneer er bij het werk een opdrachtgever in het spel is: dan lijkt het scheppingsproces in hedendaagse verhoudingen niet zozeer op dat van vrije kunst, maar meer op de totstandkoming van een huis onder architectuur, in nauwe dialoog tussen ontwerper en gebruiker, en met een grote invloed van die laatste. Aldus maakte Jauss' aandacht voor de lezer bij de middeleeuwse literatuur de weg vrij voor iets fundamenteels: een veel nadrukkelijker historisering van die literatuur, in haar van de moderne tijd vaak zo afwijkende eigenheid. Niet dat Jauss alle dingen nu opeens volslagen nieuw maakte, natuurlijk; ten onzent hadden bijvoorbeeld De Vooys in 1903, en Kalff via zijn literatuurgeschiedenis, zich wel eens in dezelfde richting uitgelaten.¹⁶⁾ Maar pas onder de invloed van Jauss werd de contextgerichte benadering van middeleeuwse literatuur een waar programma, en werd zij tot in vele hoeken en gaten van de Middel nederlandse letterkunde beproefd.

Inmiddels zijn wij daarin zo doorkneed geworden, dat bepaalde kinderziektes en overspannen verwachtingen van deze benadering evenzeer bekend zijn.¹⁷ Ik noem twee duidelijke beperkingen die in de afgelopen vijftien jaar goed aan de dag kwamen. In de eerste plaats bleek Middelnederlandse literatuur nu ook weer niet zo anders dan moderne – en gelukkig maar – dat alles op publiek en opdrachtgever te herleiden viel, en de auteur slechts tolk van een collectief bleek. Mijn eigen boek *Het woord van eer* uit 1987, over de literatuur rondom het Hollands-Beierse hof, heeft weliswaar een publieksmilieu als uitgangspunt, maar werd uiteindelijk geordend naar de diverse auteurs, die ieder wel degelijk hun eigen stem bleken te hebben. Uit *Maerlants wereld* blijkt die individualiteit nog eens zo duidelijk, hoeveel nadruk daar ook moge liggen op Maerlants primaire publiek en context voor een goed begrip van dit schrijversfenomeen. Daarbij rijst tevens al te zichtbaar een tweede handicap van deze benadering: dat reconstructie van oorspronkelijk publiek en context bij de middeleeuwse literatuur dikwijls een hachelijke, nogal speculatieve zaak is. Omdat wij meestal moeten woekeren met een vergaand gebrek aan externe gegevens, zijn de opdrachtgevers achter de teksten doorgaans rijkelijk schimmig, en is het primaire publiek slechts matig peilbaar, zeker als men niet wil vervallen in gevaarlijke stereotypieën, zoals dat middeleeuwse ridderliteratuur wel bedoeld zal zijn geweest voor ridders en jonkvrouwen.

Zo had het nieuwe paradigma van de publieksgerichte literatuurbenadering van lieverlee al weer betrekkelijk geruisloos kunnen zijn ingedaald in de reeds goed gevulde gereedschapskist van letterkundige technieken waarvan men kan zeggen: waardevol instrumentarium, maar niet probaat voor elk karwei. Intussen is er evenwel een nieuwe methodische variant doorgebroken die de publiekskant van de middeleeuwse literatuur onverminderd hoog op de agenda houdt: de aandacht voor de handschriften als spiegel van hoe teksten functioneerden. Deze benadering, vanuit de materieel bewaarde boeken dus, lijkt mij inmiddels nog profijtlijker dan die vanuit de opdrachtgevers en het publiek achter de teksten. Geen wonder eigenlijk, met al dat authentieke bronnenmateriaal voorhanden; en bovendien is dit een invalshoek die onze voorgangers, deels uit gezindheid en deels noodgedwongen hebben laten liggen. Voor Jonckbloet en de zijnen was de glorie van het vaderland zozeer een drijfveer, dat zij een alleszins begrijpelijke neiging hadden om de teksten na hun ontdekking in de handschriften zo snel mogelijk via edities in het publieke licht te brengen – zo ongeveer zoals men postzegels afweekt om ze te kunnen inplakken in een album (in dit geval: de literatuurgeschiedenis; de handschriften zijn in deze vergelijking dus slechts enveloppen). Bovendien waren tot ver in de twintigste eeuw de hulpwetenschappen der paleografie en codicologie, de specialismen van het oude boek en schrift, nog niet zo ver gevorderd; en ook pure techniek spreekt hier een danig woordje mee: dankzij de sterk verbeterde methoden van fotografie, reproductie en digitalisering – en ook die van het menselijk transport – zijn hedendaagse mediëvisten veel beter toegerust voor bronnenonderzoek dan vroeger. Zo konden we onlangs vernemen, als ware het de

gewoonste zaak ter wereld, hoe een onderzoeker uit Pittsburgh (Pennsylvania) een significante parallel had opgemerkt tussen de miniaturen van een codex in Toledo en een losse initiaal van Judith en Holofernes, bewaard in het Twents Museum te Enschede.¹⁸

Middeleeuwse literatuurgeschiedenis is tegenwoordig voor een groot deel overleveringsgeschiedenis.¹⁹ Het perspectief om handschriften niet enkel als het doorgeefluik van teksten te beschouwen, maar zelf als een historisch feit en als een venster op de literatuur in haar toenmalig functioneren, heeft de medioneerlandistiek zeer veel te bieden. Voor het eerst wordt bijvoorbeeld serieus studie gemaakt van de interferentie tussen woord en beeld: de miniaturen die de teksten – en alweer: vaker dan wij ons bewust zijn – begeleiden. Maar ook het algeheel niveau van boekverzorging, het schrifttype, de opmaak van de teksten, de verzameling waarin zij verenigd voorkomen, notities in de marge en zelfs het type afkortingen – ze kunnen allemaal veel zeggen over de historische verschijningsvorm van middeleeuwse literatuur, die in de handschriftelijke periode immers maatwerk was, en steeds opnieuw werd toegesneden al naar gelang beurs en bedoelingen strekten. Het grote methodische voordeel boven het nogal speculatieve onderzoek naar in de tekst geïmpliceerde opdrachtgevers en publiek is bovendien dat men via de materiële overlevering de Middeleeuwen echt in handen heeft, in een object dat literatuur en lezer concreet representeert.²⁰

Nu kan het lijken of ik aan het smokkelen ben. Immers: veel middeleeuwse teksten zijn ons enkel overgeleverd als kopieën in de zoveelste graad, waarvan het uiterlijk niets hoeft te impliceren omtrent het milieu waarin de literatuur oorspronkelijk tot stand kwam. Zo is de oudste grote literaire tekst die in het Nederlands voorhanden is, het gespieerde heiligenleven van Servaes door onze eerste bij naam bekende dichter Hendrik van Veldeke, alleen compleet bewaard in een codex uit omstreeks 1470, dus driehonderd jaar na dato van ontstaan. (Al kennen we sinds kort – alweer zo’n nieuwe vondst – fragmenten uit Veldekes eigen tijd).²¹ Toch is dit voor de Middelnederlandse letterkunde eerder een kras dan een representatief geval, en als zodanig net zo min maatgevend als het zgn. Būdingse fragment van Lodewijk van Velthems *Spiegel historiael*.²² Dit laatste moet wel stammen uit het werkboek van de dichter zelf. Niet alleen dateert het uit diens tijd, maar ook zien we dat midden in een vers ruimte is opengelaten terwijl links in de marge het Latijnse woord staat dat de directe bron van Velthem op de corresponderende plaats bevat (*ydiamata*). Vermoedelijk wilde Velthem over de verdietsing daarvan nog wat piekeren, of navraag doen.

Binnen het spectrum van, aan de ene kant, zo’n autograaf tot aan het andere uiterste een zeer late kopie zoals in het geval van Veldekes *Servaes* bevinden zich de meeste Middelnederlandse bronnen. En het opvallende is nu, dat in het zeer geïntensiveerde onderzoek naar materiële overlevering dat dezer jaren gaande is, opmerkelijk vaak naar voren komt dat er veel bronnen zijn die dichtbij het ont-

staansmilieu der teksten staan, dus aan de spectrumzijde van de autograaf. Deze conclusie is overigens nog niet in algemene zin geformuleerd; ik denk omdat wij mediëvisten per traditie zo geconditioneerd zijn op een secundaire overlevering, dat elke primaire ons haast in verlegenheid brengt. Maar toen ik voor deze gelegenheid de lijst opmaakte van Middelnederlandse bronnen die in de afgelopen jaren als autografen, dedicatie-exemplaren en anderszins primaire overleveringsgetuigen zijn aangemerkt, trof die mij door kwantiteit en kwaliteit. Alleen al uit het Hollands-Beierse hofmilieu dat in *Het woord van eer* centraal staat, is er aan zulke primaire overlevering heel wat bewaard.²³ (Overigens heb ik daar in dat boek nog veel te weinig mee gedaan, zo besef ik vijftien jaar na dato). Van de daar behandelde auteurs zijn eigenlijk alleen Dirc Potter en Willem van Hildegarsberch stereotiep secundair overgeleverd – met dien verstande dat we van de eerste wel hoogstpersoonlijke ambtelijke stukken hebben, en van de tweede een verzamelhandschrift dat dicht bij het boek moet staan dat de graaf van Holland zelf aankocht. Daarnaast bezitten we de dedicatie-exemplaren van hofkapelaan Dirc van Delfts religieuze encyclopedie en van de *Hollandse kroniek* van heraut Beieren. Van laatstgenoemde schrijver hebben we ook zijn zgn. *Kladboek*, en bovendien zijn Gelderse *Wapenboek* met o.a. 12 gedichten van zijn hand, alsmede een door hem zelf aangelegd verzamelhandschrift met korte kronieken en heraldische schilderijen. Volgens de recentste inzichten kennen we bovendien een bijgekrabbeld drinklied-in-de-maak van Pieter Potter, en authentieke schatten uit de Haagse hofboekery zoals het getijdenboek van gravin Margaretha van Kleef en een luxueus *Biblia pauperum*. Zo blijken tegenwoordig steeds meer Middelnederlandse bronnen uit primaire kring afkomstig.²⁴ De afstand tussen ontstaan en overlevering is vaak verrassend veel kleiner dan het traditionele beeld veronderstelt.

Kortom: de studie van de authentieke bronnen leidt ons regelmatig richting het milieu waar Middelnederlandse literatuur ontstond, en is dan ook een hoofdpijler voor een nieuwe literatuurgeschiedenis. We kijken hier veelal publiek én auteur op de vingers. En zelfs indien dat minder het geval is, omdat de bron wel uit een secundaire of zelfs tertiaire kring stamt, kan studie ervan essentieel bijdragen tot de historische blik op deze literatuur. Immers: ook in dit opzicht hebben we voor de middeleeuwen te maken met een fundamenteel andere literaire cultuur dan die van heden ten dage, waarin een literaire tekst, eenmaal door de auteur gepubliceerd, vormvast de wereld ingaat, en in beginsel zonder dat er ook maar iets aan wordt gewijzigd, tenzij door de auteur zelf. In vergelijking daarmee was de middeleeuwse literaire tekst oneindig variabel. Dat niet alleen omdat nu eenmaal per kopie afwijkingen binnenslopen, maar ook omdat de tekstcultuur herziening door een tweede of derde hand uitdrukkelijk toeliet, vaak zelfs aanmoedigde. Van vele Middelnederlandse teksten hebben wij verschillende versies, of vervolgen, of juist excerpten overgeleverd gekregen²⁵ – een fenomeen dat nog te weinig op zijn fundamenteën is gezien. Die duiden op een veel meer open tekstualiteit, wezenlijk

anders dan de gefixeerde die ons sinds boekdrukkunst en copyright vertrouwd geworden is. De middeleeuwen kenden een veel veranderlijker literatuur, en ik ben er hoe langer hoe meer van overtuigd dat dit niet louter onvermijdelijk gevolg was van een gebrek aan mechanismen ter fixatie, maar ook een poëticaal beginsel – en dat middeleeuwse schrijvers er soms uitdrukkelijk op aanstuurden dat er met hun werk zou worden voortgedaan. Het “wordt vervolgd” lag veelal in hun werk besloten.

Heel curieus in dit verband, en voor zover ik weet uniek op Europese schaal, is de epiloog in het Leidse handschrift van de vroeg-veertiende-eeuwse *Roman van Limborch*. Dat verhaal eindigt op zeer harmonische wijze: alle liefdesparen in deze operette-achtige roman treden tegelijk in het huwelijk. Maar niettemin lijkt hier de dichter zelf nog enkele suggesties aan te reiken voor wie nog niet genoeg van het verhaal mocht hebben:

Die dichten woude: nu volcht hier na
Hoe Rioen van Amasonia
Elionetten tenen wive nam,
Ende hoe van Byhem die edel man
Ghecreech Pasca die vrouwe fijn
Daer noch die Beyeren ave sijn –
Ende Maurus die sine mede,
Daer hi vele pine omme dede
Ende met crachte ontfoerde den vader.

Dus: wie zich geroepen voelt, is welkom om langs deze lijnen voort te dichten. Dit is toch wel een uiterst sprekend getuigenis van de open tekstcultuur die de middeleeuwse literatuur kenmerkt, en van de “Lust zum Fabulieren” die het epische genre voortstuwt. Maar ook in meer serieuze context blijkt de letterkunde zich vrijwilling ter verbetering te presenteren. In zijn berijmde commentaar op het evangelie van Johannes verklaart sprookspreker Augustijnken met onverholen trots zijn uiterste best te hebben gedaan voor deze zaak van hoog belang; *ende wie dat verbeteren can, of daer in ghebreect iet, ic weets hem danck*. En zelfs de grote Maerlant roept in de epilogen van zowel zijn Alexanderroman als zijn Rijmbijbel met zoveel woorden op tot reparatie van gevallen steken zijnerzijds.²⁶

Het lijkt erop dat middeleeuwse teksten dus “verschenen” met het expliciete potentieel om te veranderen. Wat dat betreft lijkt deze literatuur toch nog een beetje collectief vertelgoed zoals dat in de orale cultuur zo vanzelfsprekend was geweest. Misschien lijkt het qua type ook wel op de hedendaagse tekstcultuur zoals we die op Internet aantreffen. Wie daar iets in het licht geeft, weet dat anderen zijn werk naar believen zullen hergebruiken – maar voor bepaalde publicisten is dat juist een positieve mogelijkheid: zij weten zich auteur in interactieve zin. Overigens zou ik deze gedachtengang niet zo ver willen doorvoeren, dat traditionele concepten als auteur en werk volledig zouden moeten eclipsen uit de middeleeuw-

se literatuurgeschiedschrijving.²⁷ Maar wel is zeker dat we niet toekomen met het enkelvoudige model van lineair geschakelde scheppingen. Juist voor de middeleeuwen hoort het voortleven en veranderen van literaire teksten een integrerend onderdeel van het geschiedverhaal te zijn, en ook daartoe is overleveringsgeschiedenis een baken als geen ander.

Een dusdanig rijk en fluïde tekstmilieu te vatten binnen de beperkte wereld van een gebonden boek is alsof men de zee wil tonen in een jampot. Zelfs als het boek heel dik mag zijn (ik denk steeds vaker aan een pagina of duizend) en ook nog eens verrijkt kan worden met een dynamische website, grenst die ambitie aan het onuitvoerbare – en dan hebben we het nog niet eens gehad over het al te menselijke probleem hoe de auteur van zoiets al die teksten en de bijbehorende massieve vakliteratuur de baas kan worden. En als om hem verder te ontmoedigen heeft ook nog eens diens eigen leermeester het hele genre van een literatuurgeschiedenis als een Potemkindorp gebrandmerkt: een slechts in schijn ordentelijke modelboerderij, die een sadistisch universum van geleerde onmacht aan het oog tracht te onttrekken.²⁸ En Gerritsens vele postmoderne volgelingen in Amerika hebben zijn scepsis zelfs geradicaliseerd tot het failliet van alle grote verhalen, waarin zij wetenschap zichzelf zien opblazen.

Voor dergelijke démasqués is inderdaad evidentie genoeg, en de van daaruit baangebroken voorkeur voor de speelse vormen van essay en micro-historie hebben de geesteswetenschappen heel wat vuurwerk geschonken, al zat er ook volop van het Bengaalse type bij. Maar hoe bevrijdend zulke deconstructie ook mag werken, zij mag niet leiden tot de vaandelvlucht voor wat een hoofdverantwoordelijkheid van elke wetenschap mag heten: die voor synthese. Hoezeer de positivistische schoonheid haar gezicht mag hebben verbrand, om het verleden louter als een vrolijke keuken te beschouwen, is ons soort vakken niet primair op aarde. Een discipline als medioneerlandistiek, die van zichzelf mag zeggen dat zij in recente decennia zoveel vooruitgang heeft geboekt, mag zich eenvoudig niet onttrekken aan de vraag hoe zich al deze nieuwe kennis tot elkaar verhoudt, en of er iets van samenhang bespeurbaar is in al dat toegenomen weten. Ook in een domein als literatuurgeschiedenis, dat zich vanuit zijn aard nu eenmaal eerder occupeert met het specifieke dan met het algemene, vereist de intellectuele rigueur dat wij, misschien niet naar systemen, maar wel naar patronen blijven zoeken. Zouden wij hier collectief niet thuis geven, dan zou verlicht relativisme gevaarlijk grenzen aan gemakzucht. Alleen al om wetenschapsinterne redenen is het dus hoog tijd dat er een nieuwe poging tot geschiedschrijving der Middelnederlandse letterkunde wordt ondernomen. (Het gat tussen de laatste en de volgende is toch al nooit zo groot geweest als nu).

De waarde van zo'n literatuurgeschiedenis hoeft overigens zeker niet alleen te liggen in de spankracht van de synthese. Idealiter verloopt dit hand in hand met een trefzekere typering van afzonderlijke werken. Die laatste zal natuurlijk nooit zo

uitgebreid of diepgaand kunnen zijn als in een goede monografie. Maar juist in het spiegelpaleis van de literatuurgeschiedenis kunnen individuele trekken des te markeranter uitkomen. Wel vereist dit een speciaal vermogen om zowel de kroonjuwelen als de kiezelstenen onder de teksten tot hun recht te laten komen, of om zagezegd zowel de winnaars als de verliezers van de canonisering te waarderen.²⁹ Een literatuurgeschiedenis behoeft zich dan ook allerminst te schamen als zij behalve levenswerk ook voelbaar liefdewerk is.

Maar naast de wetenschappelijke legitimering van dit project is er het culturele belang. Een literatuurgeschiedenis verzinnebeeldt bij uitstek de bredere verantwoording en uitstraling van de discipline. Dat om een dergelijke maatschappelijke vertaling zelden of nooit met zoveel woorden wordt gevraagd, wil niet zeggen dat er geen behoefte aan is. De hoogdravende taal waarmee de negentiende eeuw zich opwierp als heraut van het Nederlandse literaire erfgoed is al lang niet meer de onze, maar de achterliggende drijfveer heeft aan relevantie nog niets ingeboet. Het blijkt dat elke Nederlandse generatie zich wil kunnen verstaan met *Karel ende Elegast*, Reinaert de vos, met Beatrijs, het ros Beiaard van de Vier Heemskinderen en met de rouwklacht om Egidius – en ook, mits goed voor de eigen tijd toegankelijk gemaakt, met de unieke Hadewijch, de meesterlijke Ruusbroec³⁰ en het gesprek van meester Eckhart en de onbekende leek en al die andere teksten die alleen de specialisten kennen.

Die culturele omgang met de middeleeuwse literatuur als levend erfgoed kan zijn beslag krijgen in talloze gedaanten en op velerlei niveau. In de eerste plaats door middel van het literatuuronderwijs, zoals dat tegen veel verdrukking in nog steeds met hart en ziel gegeven wordt.³¹ Maar ook buiten de school om: in cursussen en quizvragen (zoals waarom de vuurtoren op Terschelling eigenlijk Brandaris heet), de keuze van *Hebban olla vogala* als motto voor de boekenweek, de opvoering van *Het lied van heer Halewijn* als kindertheater door René Groothof, de bloemlezing door Gerrit Komrij en de berijmingen van Willem Wilmink, het gebruik van Middelnederlandse woorden door Hafid Bouazza tot en met spirituele fietstochten langs begijnhoven (onder het motto “Op de pedalen naar je *zelf*”)³² en de tennisclub die om te tonen dat men niet snobistisch is zichzelf Elckerlijc gedoopt heeft. Al zal zo’n naam voor menige gravelrecreant een onhaalbare *running lob* naar het verleden blijven, het tekent toch de band ermee. En deze band kan tegenwoordig effectiever worden aangehaald dan ooit, zo lijkt het wel; want ook veeleisende producten op dit terrein kunnen vandaag de dag in Nederland een ongekend onthaal bereiken. Waarschijnlijk zal juist dit door de toekomstige vakgeschiedenis als het meest bijzondere van de laat-twintigste-eeuwse medioneerlandistiek worden beschouwd: dat in deze periode een vergaande professionalisering van het vak als wetenschap, hand in hand ging met een grote weerklank bij een breed publiek.

De oude cijfers zijn hier slecht geboekstaafd, maar het zal u niet verbazen dat we ze voor Te Winkel hebben.³³ Welnu, in de jaren 1920, toen de cultuur nog

homogeen was, toen kennisoverdracht nog in de maag mocht staan, en schoolklassen nog luisterden naar leraren die intellectuelen waren in plaats van wijkagent of opbouwwerker, toen men nog talenkennis had en zin voor het fundamentele, toen onze HBS Nobelprijswinnaars kweekte en de gymasia nog Huizinga's, en toen er geen minuut per dag tv was om de aandacht af te leiden naar het vluchtige en platte – in die voor onze culturele canon gouden tijden verscheen de tweede uitgebreide druk van professor Jan te Winkels Nederlandse literatuurgeschiedenis in een oplage van... 1000 exemplaren – en het duurde 45 jaar voordat die waren uitverkocht. Vandaag de dag oogst dan misschien een boek in Nederland binnen vier maanden de dood of de gladiolen, maar als het een succes is – zoals dat ongevraagde dikke boek over die dertiende-eeuwse dichter die geen mens nog leest, en ook niet hoeft te lezen – kan het in een paar jaar de zestigduizend exemplaren halen, die heus niet allemaal zijn uitgelezen (evenmin als Te Winkel trouwens), maar toch wel *angelesen*, of op zijn allerminst toch van zoveel belang geacht dat men het wilde hebben, of kado doen.

In ons hoog opgeleide land, met zijn uitnemende culturele infrastructuur – die rond het boek is zelfs wereldwijd uniek – bestaat vandaag de dag reusachtig potentieel voor cultuurparticipatie: zie slechts de cijfers omtrent boekoplagen, tentoonstellingsbezoek, het festival Oude Muziek alhier en hoe drogisterij Het Kruidvat de lont stak in de business van klassieke muziek. Natuurlijk zitten daar ook risico's en schaduwzijden aan, zoals van het vermarkten van cultuur tot inhoudsarme hypes. Maar zeker in de letterenfaculteiten zou men veel meer de goede kant van deze medaille mogen zien, in plaats van klagerig of defensief te opereren vanuit een vreemd soort schaamte over vermeende eigen nutteloosheid – terwijl dat nut (als men het per se zo wil noemen, en niet waarde) zo evident als iets is. Laten we koesteren dat de Letteren nog tweesporenvakken kunnen zijn: hoogwaardige wetenschap om zichzelf wille, maar ook van betekenis voor het welzijn van de veel grotere aantallen die onze vakken *niet* professioneel beoefenen, maar wel een uitgesproken zwak hebben voor taal, geschiedenis, literatuur, muziek, beeldende kunst of film. In die tweesporigheid huist stellig ook een spanningsveld: niet iedereen kan nu eenmaal altijd twee heren dienen. Hetzelfde boek over de autobiografie van Constantijn Huygens dat als dissertatie een cum laude krijgt vanwege zijn uitputtendheid, kan een week later in *de Volkskrant* door een toonaangevende cultuurjournalist worden gelaakt als prohibitieve sluitsteen.³⁴

Maar zo gek als het mag klinken: met dergelijke discrepanties moeten de letteren leren leven. Een wetenschap met ruggengraat moet soms eigen circuit durven te zijn, en de maatstaf is bepaald niet altijd of de wetenschap de krant haalt, en in hoeverre academici bekend komen te staan om hun bekendheid. Onze twee sporen zijn beslist niet doorlopend begaanbaar; maar de discipline als geheel moet dat nadrukkelijk wel blijven doen, en soms zelfs in dezelfde activiteit een soort van evenwichtskunst nastreven – want ook de leken willen wel eens zien hoe weten-

schap echt werkt, en kennis niet alleen hapklaar zien opgediend als eindprodukt, maar meebeleven als proces. En omgekeerd heeft ook de vakbeoefening te winnen bij geregelde vaccinatie met omgevingsserum, zonder hetwelk geesteswetenschap gemakkelijk geestloos wordt.

Als opmaat naar ons slotakkoord, wil ik het schootsveld nog iets verder uitbreiden: van middeleeuwse literatuur, via de letteren, naar de verhouding tussen universiteit en samenleving in meer algemene zin. In dat verband voel ik mij niet onverdeeld gelukkig met het hedendaagse universitaire vendelzwaaien met de kenniseconomie. Politiek lijkt het intussen nogal effectief, en wellicht heiligt dus het doel de middelen – zolang we ons maar verre houden van een smalle, al te letterlijke opvatting van kenniseconomie (zoals ik daar eergisteren via de autoradio staatssecretaris Nijs een deerniswekkend staaltje van ten beste hoorde geven). En hoe dan ook moeten wij zelf op de zeepkist durven voor wat de universiteiten in essentie zijn: een broedplaats eerder dan legbatterij, met een maar zeer beperkte rentabiliteit in economische zin. Dat zal niet altijd worden toegejuicht in ons hoogst utilitaire Nederland – het land dat vast als enige kennissamenleving ter wereld de uitdrukking “te denken geven” een negatieve bijklank toekent – maar het is voor ons soort mensen toch de enig ware weg. We kunnen dan tenminste uitkomen voor wat ons werkelijk drijft, beseffend dat dit tegenover buitenstaanders soms een wereldvreemde indruk maakt – in vuur en vlam te staan voor zoiets buitenissigs als Middel nederlandse letterkunde, of om het even welke andere academische kwestie ook. Maar ik verwacht dat juist die strategie uiteindelijk zal lonen; zoals bij onderwijsevaluatie steevast blijkt dat de meest gewaardeerde docenten degenen zijn die enthousiasme tonen voor hun vak. En zelfs bij tegenwind, behouden wetenschappers zo in elk geval hun authenticiteit. Zij horen nu eenmaal tot het gelukkige soort mensen voor wie hun werk niet slechts is wat ze doen, maar wat ze zijn.

De Nederlandse universiteiten staan momenteel voor een even moeilijke als mooie opgave. Zij zijn geworteld, zoals exemplarisch moge zijn gebleken uit het vakinhoudelijke deel van mijn oratie, in de Duitse academische traditie van *Forschung* in de diepte. Die dienen wij te koesteren; maar om een samenstel van redenen is het thans opportuun om deze traditie te kruisen met het andere universitaire model, het brede Angelsaksische met zijn accent op liberal arts. Zo’n kruising is bepaald niet zonder risico van afstotingsverschijnselen en misbaksels. Toch moet zij worden beproefd; misschien niet langs de hardhandige weg van radicale transplantatie, maar eerder als een wat zachtzinniger proces van enting. Veel vertrouwen zou daarbij mogen geven, dat die enting plaatsvindt op een sterke stam. De Nederlandse universiteit heeft namelijk veel meer te bieden – en te behoeden – dan het na-apen van grootmachten. En aangezien wij Nederlanders zoiets nooit uit Nederlandse mond kunnen geloven, haal ik als één-na-laatste kroongetuige een excellente Amerikaanse wetenschapper aan, de Nieuwtestamenticus William L. Petersen. Hij

publiceerde in 1994 het beeldbepalende boek over een van de fascinerendste geleerde discussies die ik ken: de zoektocht naar het verloren, en wellicht bewust vernietigde, *Diatessaron* van Tatianus. Dat is een zgn. evangelieharmonie geweest uit de tweede eeuw, waarin de naar Rome uitgeweken Syrische christen Tatianus de vier evangeliën van het nieuwe testament tot één doorlopend verhaal gecomponeerd had. Omdat hij daarbij teruggreep op bronnen en gedachtengoed die in de latere katholieke kerk in ongenade zouden raken, schijnt Tatianus' werk nadien compleet te zijn verbannen. Maar sommigen zien aanwijzingen dat zijn *Diatessaron*, bijna als ondergrondse tekst, toch werkzaam is gebleven; sporen ervan zouden naar boven komen in de parallelle eigenzinnigheden van een aantal volkstalige middeleeuwse bijbelteksten. In de volkstaal zou dus een vrijheid hebben geheerst, en een vrijzinnigheid, die in de Latijnse wereld van het officiële kerkgezag niet werd geduld.

In de wereldwijde discussie over deze problematiek hebben Nederlandse geleerden, en in het bijzonder Utrechtse, een groot aandeel gehad;³⁵ en Petersen moest zich dus wel verdiepen in hun werk. Hij kwam daarbij diep onder de indruk van de Nederlandse wetenschap, en van het achterliggende land erbij – zozeer, dat hij zich gedrongen voelde zijn boek op te dragen aan zijn Nederlandse collega's, “as a token of my respect for the noble traditions of their land: liberal learning, humanism, tolerance, decency, and refinement – qualities so lacking at present in so many countries”. Dat stelde een geleerde Amerikaan in 1994; zo horen wij het ook eens van een ander.

Met des te meer liefde haal ik Petersens getuigenis naar voren omdat een middeleeuwse Nederlandse tekst een hoofdrol speelt in het dossier rondom het *diatessaron*: het zogenaamde *Luikse leven van Jezus*, een dertiende-eeuwse evangelieharmonie die, hoe onvoorstelbaar het ook moge klinken, de beste representant schijnt van het verloren Grieks van Tatianus uit de tweede eeuw. Het lijkt mij zeer gepast tot slot uit deze tekst een stukje voor te lezen – al was het maar om te symboliseren dat alle wetenschap en meta-wetenschap uiteindelijk ondergeschikt is aan haar object. Dit stukje uit het *Luikse Diatessaron* kan het gemakkelijk stellen zonder uitleg, dankzij de stijl ervan en de U welbekende stof: het is het verhaal over de wonderbare visvangst. Wat dat betreft zult U er niet van ophoren; maar dat is juist het wonderbaarlijke: besef dat dit met een anciënniteit van 750 jaar veruit de vroegste Nederlandse versie is die van dit bijbelverhaal bestaat, en zelfs de vroegste van het Europese continent. Verwonder U met mij over hoe springlevend deze taal nog aandoet; en in die zin beschouw ik nu het *Luikse diatessaron* als pars pro toto voor de zeggingskracht van al die oude teksten over al die eeuwen heen.

Doe geschiede ooc op enen dach dat Jhesus stont bi enen watre, dat hiet van Genezareth, ende een groet volc quam te hem om te hoerne dwoort Gods. Ende dar hi stont, so sach hi twee schepen staen an den oevere, want visscheren te lande comen waren, die stonden ende drogden hare netten. Doe ginc Jhesus in een schip dat Peters was, ende bat hem dat hijt een lettelt stierde van

den lande; ende also sat hi int schip ende leerde tfolc dat stont op den oevere. Ende alse hi sinen sermoen hadde ten inde bracht, so sprac hi tote Peetre: Stier din schip ten diepen wert, ende werpt u nette in der vloet, omme iet te vane. Doe antwerdde hem Peter ende seide: Meester, wi hebben al desen nacht gearbeitt, ende en hebben niet ghevaen – nochtan om dijns gebods wille, so salic noch mijn nette werpen. Ende alse dat geworpen was, so vingense der vische so vele, dat se har nette niet en conste gedragen, want het schoorde ende brac ontwe. Doe riepanse hare ghesellen die int ander schip waren dat se hen quamen te helpen. Ende si quamen ende vulden beide die schepe van visschen, so dat se beide welna versonken waren.

Alse dat sach Symon Petrus, so viel hi op sine kniën vor Jhesum, ende seide: Here, ganc van mi – want ic een besondegt mensche ben. Doe seide Jhesus tote Petre: En ontzie di niet. Van deser uren soutu menschen wesen vaende.

Daer begonsten sine ijongren te gheloevene ane hem. Alse die schepe te lande quamen, so lieten si schip ende al, ende volgden hem.³⁶

Noten

- * Licht bewerkte – en van gelegenheidsfrases ontdane – tekst van de oratie als zgn. Universiteits-hoogleraar aan de Universiteit Utrecht, gehouden op 15 mei 2003. (Onder de titel: *Academische kwesties. Van middeleeuwse literatuur naar universiteit en maatschappij*). Zoals zo vaak, ben ik veel dank verschuldigd aan drs. Ingrid Biesheuvel voor naspeuringen en ondersteuning.
- 1 Kroes 1952, 98-99. Wie weet hadden tsaar Peter en de zijnen op IJ en Zaanse schans behalve timmergeluiden ook een versie van de *Karel ende Elegast* gehoord? Overigens is zo'n directe connectie tussen dit gegeven en het verblijf van tsaar Peter in Holland slechts een van de vele mogelijkheden ter verklaring van de parallelle; het sprookje van koning en meesterdief kent een massieve verbreding.
- 2 Voor de gegevens dank ik Jos Damen, hoofd Uitleen van de Leidse Universiteitsbibliotheek, alwaar per jaar ca. 150.000 uitleningen geschieden op een bezit van ruim 2 miljoen banden, waarvan enkele honderdduizenden – zoals tal van literatuurgeschiedenissen – niet uitleenbaar. In de praktijk zijn de contrasten natuurlijk veel feller dan het bleke gemiddelde. Sommige boeken zijn permanent uithuizig, andere blijven generaties lang onaangeroerd – totdat een originele geest ze weer eens opvraagt, en dankbaar is dat ze beschikbaar zijn gebleven.
- 3 Jonckbloet 1851-1855. Uit een brief aan Arie de Jager (bewaard in het Letterkundig Museum J04142 B1) blijkt dat Jonckbloet al op 19 mei 1846 “eene historia litteraria van 't Mnl. op stapel” had staan. In een brief van 7 juni 1846 aan Joost Hiddes Halbertsma (Provinciale Bibliotheek Leeuwarden Hs 6158) meldt de dan 29jarige zelfs: “Tevens arbeid ik aan eene Mnl. historia litteraria die v Kampen [uitgever te Amsterdam, FvO] mij gevraagd heeft en waartoe ik my met te meer lust heb aangegord naarmate my dat werk reeds lang [sic, FvO] in het hoofd lag en het hoog, hoog tyd wordt dat men der goê gemeente ook eens doe zien dat de middeleeuwen ook waarachtig eene letterkunde hebben gehad zoo wat van eenen anderen aard als de kronyken, et id genus alia”. Over Jonckbloet als pionier van de medioneerlandistiek is na het soms rake, maar ook venijnige portret in Brom [1944] vrij wat recente literatuur verschenen: zie bijv. Gerritsen 1991, Van Oostrom 1989

- en 1997, Pleij 1999 en Santing 1999. Toch blijft een heuse biografie een desideratum en verdient zijn werk diepgaander analyse.
- 4 Bewezen is het nooit (maar hoe zou dat ook moeten?), wel dikwijls voor zeker gehouden: Bouman 1964, 190 n. 1; Kikkert 1976, 169; Stein z.j., 85-86. Helemaal onnaspeurlijk is of Jonckbloet zich zelf van iets bewust was, bijvoorbeeld toen hij in februari 1847 de koning een even innige als omstandige brief zond over het wenselijke onderzoek op het terrein der Middelnederlandse letterkunde. Doch wijst het simpele bestaan van deze brief niet op een besef van een bijzondere verbondenheid? (De brief berust in het Nationaal Archief, Archiefblok: Ministerie van Binnenlandse Zaken:/Afdeling Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, 1848-1876; toegangsnr. 2.04.01, verbaal 4831 nr. 79).
 - 5 Zie het historisch overzicht in De Buck 1930.
 - 6 Ultima manus: Jonckbloet 1888-1892.
 - 7 Kalff 1906-1912. Zie over Kalff als literatuurgeschiedschrijver: Maas 1998; Kalff jr. (zijn zoon) 1924, LXXVev; Brom [1944], hoofdstuk 9; Laan 1997, 244.
 - 8 Te Winkel 1922-1927. Vgl. Brom [1944], hoofdstuk 8; Anbeek 1997; Van Mierlo [!] 1923; over zijn archief Bos en Van der Lof 1984.
 - 9 Van Mierlo 1949. Zie voor Van Mierlo's bibliografie Roemans 1956 (nog zonder Van Mierlo's laatste produktieve jaren), die zelfs 2177 nummers telt, waaronder echter vele artikelen in de *Katholieke encyclopedie* en ook allerlei buiten de Middeleeuwen. Over Van Mierlo ontbreekt node een intellectuele biografie; De Borchgrave [2001] biedt een basis, maar dieper graaft Willaert 1989. Zie ook Lissens 1959. Te mooi om onvermeld te laten is het gegeven waarmee Roemans 1956 opent: toen de jonge Jozef van Mierlo op het jezuïetencollege in Turnhout een proefvertaling Nederlands-Latijn [!] moest maken in de stijl van Cicero, eindigde hij als eerste van zijn klas, met de tekst van Cicero – die per ongeluk tussen het correctiewerk was beland – als goede tweede.
 - 10 Simons 1982, 30.
 - 11 Knuvelde 1970 is de *ultima manus*; zie hierbij vooral Gerritsen 1975.
 - 12 Ik beperk mij tot de opsomming van titels (via de BNTL kan men de bijbehorende publikaties vinden): *Lantsloot vander Haghedochte*, *Florimont*, *Florigout*, *Saladijn-continuatie*, *Godfried met de baard*, *Sibeli en Aetsaert*, *Chanson van Aspremont*, *Pepijn de gebochelde*, *Willem van Oringen (2de vert.)*, *Boeve van Hamtone*, *Florant ende Durant*, *Garijn van Monglavia*, *Jourdein van Blaves*, *Nederfrankische Tristan*; verder uiteraard tal van nieuwe fragmenten van reeds bekende teksten.
 - 13 Gegevens op mijn verzoek verschaft door dr. Johan Oosterman, waarvoor mijn hartelijke dank. Het *Repertorium* is De Bruin/Oosterman 2001.
 - 14 Zie bijvoorbeeld de haast gênant eenvoudige heuristiek van Berteloot 1977 en Schepers 1993.
 - 15 Jaus 1967. De doorwerking hiervan in Nederland kwam later; zie voor de eerste receptie van Jaus met name Kloek 1979 en 1985. Voor de medioneerlandistiek noem ik met ere Willeumier-Schalij 1981.
 - 16 De Vooys 1903, 9; Kalff 1906, 268ev.
 - 17 Vgl. Van Oostrom 1992. Dit geldt ook internationaal: zie bijv. Jaeger 1996 en Wyss 1993. Een genuanceerde balans biedt Peters 1999.
 - 18 Stones 1997, gesignaleerd in de recensie door Jeffrey Hamburger in *Scriptorium* 1998, 426-27.
 - 19 Uiteraard is dit een internationale trend: zie baanbrekende studies als Ruh 1985 (germanistiek),

- Pearsall 1977 (anglistiek) en Huot 1993 (romanistiek). Voorde implicaties voor de middeleeuwse literatuurgeschiedschrijving zie Bumke 1991 (waarmee deze oratie meerdere raakvlakken heeft).
- 20 Vgl. Obbema 1996 en Wackers 2002; zie internationaal Bumke 1991, 40 en diens welvoorziene noten.
- 21 Goossens 1991.
- 22 Janssens 1988, 20ev.
- 23 Zie sinds Van Oostrom 1987 studies als Defoer e.a. 1989, Van Anrooij 1990, Verbij-Schillings 1999. Het schootsveld aan teksten en handschriften wordt nog verbreed door Warnar 1988-89 (en Van Anrooij 1995). De visie op Potters drinklied zal worden geadstrueerd in Frank Willaerts grote genremonografie over de Middelnederlandse lyriek (in voorber.) Daar zal tevens worden recht gedaan aan de betekenis van wijlen de Utrechtse hoogleraar musicologie Kees Vellekoop voor deze ontdekking.
- 24 Ik noem slechts autografen als de Voortzetting van de *Brabantsche Yeesten*, en van (vertalingen van) de *Vita van Anselmus*, Hugo de Sancto Caro (Weense vertaling), en ettelijke in de genres van artes en historiografie; bovendien dedicatie-exemplaren als de vertaalde *Regula Benedicti* (Bijbelvertaler 1360, ex. Abdij Vorst), de Duitse *Malagis* en het *Nederrijns moraalboek*; tenslotte evident primaire bronnen als van *Nevelingen*, *Cassamus*, *Stat der vrouwen* (vertaling Christine de Pisan), een heel complex rondom de Bijbelvertaler van 1360 en bepaalde fragmenten van *Roman van Limborch* en *Der leken spiegel*, alsmede de overlevering van beide *Levens van Lutgard*. De voorbeelden laten zich vermeerderen, en niet met de geringste: zie bijv. de bijzondere status van boeken zoals de *Lancelot-compilatie*, het *Oudenaards rijmboek* en het *Gruuthuse-handschrift*.
- 25 Zie de Bijlage hierachter: De “open” Middelnederlandse tekst.
- 26 Zie de Bijlage hierachter.
- 27 Vgl. de discussie van Schröder 2000, 345ev met Bumkes (wel erg open) teksteditie van de Nibelungenklage. De positie van Schnell 1998 komt mij weloverwogen voor, alsmede de genuanceerde beschouwing van Müller 1999.
- 28 Gerritsen 1975.
- 29 Verweij 1910 noemde dit in zijn recensie van Kalff 1906 zelfs een eerste voorwaarde voor een geslaagde literatuurgeschiedenis, en Kalff voldeed er aan (vgl. Van Halsema 1998, 251). Uit meer moderne tijd zouden in dit verband middeleeuwse literatuurgeschiedenissen genoemd kunnen worden als de soevereine Lewis 1954 en Wehrli 1980.
- 30 Dit boek is er voor onze tijd in elk geval gekomen: lees Warnar 2003!
- 31 Slings 2000. Zie als modern materiaal hiervoor de bij Amsterdam University Press verschijnende reeks *Tekst in context* en de website *Literatuurgeschiedenis.nl*
- 32 Vgl. *Collatie*, halfjaarlijks informatieblad over Moderne Devotie oktober 2001.
- 33 Vgl. Van Kempen 2002. Ook de verkoopprijs van dergelijke boeken lijkt zich voordelig te hebben ontwikkeld: de middeleeuwendelen van Te Winkels 2de druk kostten in 1922 fl. 26.
- 34 Zie Blom (ed.) 2003 en de recensie door Michaël Zeeman in *de Volkskrant* van 7 maart 2003, 24 (bijlage Cicero).
- 35 Met veel respect vermeld ik hier de namen van twee van de voornaamste dispuutanten, die elk op hun eigen wijze indruk op mij hebben gemaakt: de Utrechtse theoloog G. Quispel, van wie ik omsteeks 1975 als student een lezing bijwoonde over deze problematiek die mij toen ver boven de pet ging,

maar die als academische ervaring onvergetelijk was; daarnaast de Leidse (in Utrecht gepromoveerde) filoloog C.C. de Bruin, een toonbeeld van gedisciplineerde geleerdheid (vgl. Van Oostrom 1996).
36 De Bruin (ed.) 1970, 34-36; in het hart van de Diatessaron-problematiek brengt ons Plooi (ed.) 1929, 55-58. Voor de gelegenheid heb ik de Luikse tekst enigszins herspeld, en ontdaan van de glosseringen en kleine commentaren die in deze tekstversie secundair zijn t.o.v. de vroegere laag van wonderbaarlijk soepel Middelnederlands. (Overigens zou de oude literatuur vaker moeten worden voorgelezen; vgl. Van Oostrom 1997b).

BIJLAGE : De “open” Middelnederlandse tekst

N.B. Het navolgende maakt geen enkele aanspraak op volledigheid, maar wil slechts wijzen op een aantal relevante verschijnselen en casus.

Verschillende versies:

Brandaen; Jan de Weert, *Nieuwe doctrinael*; *Pelgrimage van der menscheliker creaturen*; *Malegijs*; *Loyhier ende Malaert*.

Voortzettingen (of expliciete oproep daartoe):

Reinaert; *Lorreinen*; *Ogier van Denemerken*; epiloog *Roman van Limborch* (zie tekst oratie); epiloog *Boec van der wraken*; tal van kronieken.

Expliciete invitaties tot amendering:

...soe bid ic elken die verstandel es ende soe wel gheleert dat hi die historie vander bibelen wel versteet, ghevielt dat hi in desen werke vonde enich woert of sin dien hi bat ende volmaecteliker mochte ghe-dietschen ten profite vanden werke, ja behouden der letteren vanden texte, **dat hi dat beteren wille** ende mi daer in vervaen. (Bijbelvertaler 1360)

daer omme bidde ic allen den genen die hier in lesen sullen, geleerde of ongeleerde, dat sij mi niet lichtelic en begripen, ende off ic erghent van den rechten sinne ghedwaelt hebbe – des ic niet en hope – **dat ment verbeteren ende corrigeren wille**, want ic altoes staen wille tot correctien mijnre beter. (*Bonaventura-Ludolphiaanse Leven van Jezus*)

Ende is oec dat jc yet dolende ben in minen redenen mids verghetelicheden ofte anders waer omme, **dat si dit boec corrigeren moghen ende setten in rechten weghe der waarheit** (*Reis van Jan van Mandeville*)

Oec biddich hem allen dijt horen solen ochte lesen. verniemense hijr in yet dat te calegieren si, **dat si dat verbeteren** ende niet en ergeren omme alre clerken ere (*Tondalus visioen*, hs. H)

Nv biddic allen den ghenen diet selen lesen oft horen lesen Eest dat sake dat ic dit voerseide visioen niet wel en hebbe ghedroomt Soe biddic **dat hij sij ghecorrigeert vanden ghenen diet bat dan ic soude connen ghedroomen oft diet bat sullen connen maken ende ordineren** (*Pelgrimage menscheliker creaturen*,

hs. Utrecht)

Ic bidde oec alle dien ghenen mede, / Waer so si sijn in elken stede, / Die in desen bouke lesen, / **Sien siere in iet bescreven wesen** / **Daer iet aen te beterne es** / Jacop bidt hem allen des, / **Dat sijt beteren, hets wel ghedaen** (Maerlant, *Alexanders geesten*)

Vord so willic hem vermanen / Die clerke sijn ende ystorien kinnen / **Of si hiet vinden hier binnen** / **Te verbeterne ende sijt connen** / **Dat sijt doen ...** (Maerlant, *Rijmbijbel*)

Dair om soe heeft hi dit ghevonden / En wilre yemant naerre gronden / Ende segghen dattes is mis-raect, / **Hi weets hem danck, diet beter maect**, / Die van Hildegasberch is gheboren: / Soe gaern wil hi wat nyewes horen (Willem van Hildegasberch, *Vanden X gheboeden*)

Ende wie dat het beteren can, / Of daerin ghebreket iet / Ic weits hem danc (Augustijnen, *Glose op St. Jansevangelië*)

Ic bidde hen allen, diet sullen lesen, / Tgone dat hen daer in dunct wesen / Mesgrepen, in eneger manieren, / **Dat si dat willen corrigieren / Ende verbeteren, ic weits hen danc** (*Brabantsche Yeesten*, boek VI)

Is dair oec yet in mysset / Diet beteren can die maket bet / Ic weits hem danck wie in sijn maken / Sijn best doet en is niet te laken (*Reinaerts historie*)

Overige casus:

Seghers *Trojeroman* werd geïncorporeerd in die van Maerlant, en nadien weer afgesplitst (Hulthem)

Velthem interpoleert *Spiegel historiael* in *Lancelot-compilatie* [trouwens: het ganse concept van handschrift Den Haag, K.B. 129 A 10 demonstreert tekstuele openheid]

Een lied van een hoofse minnaar tot zijn geliefde dame wordt in het *Maastrichtse passiespel* aan Maria Magdalena in de mond gelegd

Een zuster kent medio XVde eeuw het werk van Hendrik Mande zo goed dat ze het geheel hercompo-neert tot een bewerking met een compleet eigen zin

Ruim honderd verzen uit de *Seghelijn* leven als verzelfstandigde tekst voort

De excerptencultuur bij talrijke auteurs en teksten

Een excerpt uit *Vanden levende ons Heren* is met een vertaling van pseudo-Anselmus gecombineerd tot een zelfstandige tekst in het Gronings-Zutfense Maerlant-handschrift (i.h.a. is de tekstgeschiedenis van *LOH* bijzonder dynamisch)

De vele zgn. "Mengredacties" in het domein van Middelnederlandse bijbelvertalingen

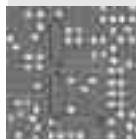
Literatuurlijst

- Anbeek, T., 'Liaisons dangereuses. Literatuurstudie tussen kunst en wetenschap', in J.W. de Vries (ed.), *"Eene bedenkelijke nieuwigheid". Twee eeuwen neerlandistiek* (Hilversum, 1997), 87-97.
- Anrooij, W. van, *Spiegel van ridderschap. Heraut Gebe en zijn erereds*. Amsterdam, 1990.
- Anrooij, W. van, 'Nieuwe biographica over Willem de Biechtvader', *Ons geestelijk erf* 69 (1995), 47-52.
- Berteloot, A., 'Nieuwe steentjes uit de Lorreinen-puzzel', *Spiegel der letteren* 19 (1977), 97-111.
- Blom, F. (ed.), *Constantijn Huygens: Mijn leven, verteld aan mijn kinderen, in twee boeken*. 2 dln. Amsterdam, 2003.
- Borchgrave, C. de, *Eerst Vlaanderen voor Christus. De pionierstijd van het Ruusbroecgenootschap*. Averbode, [2001].
- Bos, J. en N. van der Lof, 'Het archief van Prof.Dr. Jan te Winkel', *Dokumentaal* 13 (1984), 95-99.
- Bouman, J.J., *Op en om Oranje's troon. Ons vorstenhuis in de 19de en 20ste eeuw*. 2de dr. Zaltbommel, 1964.
- Brom, G., *Geschiedschrijvers van onze letterkunde*. Amsterdam, [1944].
- Bruin, C.C. de (ed.), *Het Luikse Diatessaron*. Leiden, 1970.
- Bruin, M. de, en J. Oosterman, *Repertorium van het Nederlandse lied tot 1600*. Gent, 2001.
- Buck, H. de, *De studie van het Middelnederlandsch tot in het midden der negentiende eeuw*. Groningen etc., 1930.
- Bumke, J., *Geschichte der mittelalterlichen Literatur als Aufgabe*. Opladen, 1991.
- Defoer, H.L.M., A.S. Korteweg en W.C.M. Wüstefeld, *The golden age of Dutch manuscript painting*. Stuttgart, 1989.
- Gerritsen, W.P., 'Geschiedverhaal of schetskaart? Overwegingen bij Knuvelders Handboek, deel I, vijfde druk', *De nieuwe taalgijs* 68 (1975), 89-109.
- Gerritsen, W.P., 'De lust voor dezen studietak'. De medioneerlandicus en zijn publiek', in F.P. van Oostrom e.a., *Misselike tonghe. De Middelnederlandse letterkunde in interdisciplinair verband*. Amsterdam, 1991, 171-187.
- Goossens, J., 'Die Servatiusbruchstücke', *Zeitschrift für deutsches Altertum* 20 (1991), 1-65.
- Halsema, J.D.F. van, '"Voelers" en "weters"'. Albert Verwey en de literatuurgeschiedschrijving', *Nederlandse letterkunde* 3 (1998), 243-257.
- Huot, S., *The Romance of the Rose and its medieval readers: interpretation, reception, manuscript transmission*. Cambridge, 1993.
- Jaeger, C.S., 'Patrons and the beginnings of courtly romance', in D. Kelly (ed.), *The medieval Opus. Imitation, rewriting, and transmission in the French tradition*. Amsterdam etc., 1996, 45-58.
- Janssens, J.D., *Dichter en publiek in creatief samenspel. Over interpretatie van Middelnederlandse ridderromans*. Leuven, 1988.
- Jauss, H.R., *Literaturgeschichte als Provokation der Literaturwissenschaft*. Konstanz, 1967.
- Jonckbloet, W.J.A., *Geschiedenis der Middennederlandschen dichtkunst*. 3 dln. Amsterdam, 1851-1855.
- Jonckbloet, W.J.A., *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. 6 dln. Groningen, 1888-1892.
- Kalff, G., *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. 7 dln. Groningen, 1906-1912.
- Kalff, G. jr., 'Leven van dr. G. Kalff (1856-1923) beschreven door zijn zoon', in G. Kalff, *Westeuropese letterkunde*. Dl. 2 (Groningen etc., 1924), p. I-CXXI.

- Kempen, A. van**, "Monumentum aere perennius". Ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde van Jan te Winkel', in P. Gijsbers en A. van Kempen (ed.), *Deugdelijke arbeid vordert lang bepeinen. Jubileumboek uitgegeven ter gelegenheid van het 250-jarig bestaan van uitgeverij Bohn 1752-2002*. Houten, 2002, 198-213.
- Kikkert, J.G.**, *De zedeloosheid van Den Haag en andere onthullingen over Nederland in de negentiende eeuw*. Amsterdam, 1976.
- Kloek, J.J.**, 'Vielen de juffrouwen van 'erzelen? of: Is receptiegeschiedenis mogelijk?', in R.T. Segers (ed.), *Receptie-esthetika. Grondslagen, theorie en toepassing*. [Amsterdam, 1979]. 87-107.
- Kloek, J.J.**, *Over Werther geschreven...Nederlandse reacties op Goethes Werther 1775-1800. Proeve van historisch receptie-onderzoek*. 2 dln. Utrecht, 1985.
- Knuvelde, G.**, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. Dl. 1. 5de dr. 's-Hertogenbosch, 1970.
- Kroes, H.W.J.**, 'Karel ende Elegast en de "meesterdief"-sprookjes', *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde* 69 (1952), 81-103.
- Laan, N.**, *Het belang van smaak. Twee eeuwen academische literatuurgeschiedenis*. Amsterdam, 1997.
- Lewis, C.S.**, *English literature in the sixteenth century excluding drama*. Oxford, 1954.
- Lissens, R.F.**, 'Jozef van Mierlo en de literatuurgeschiedenis', *Verslagen en mededelingen Koninklijke Vlaamse Academie* 1959, 149-166.
- Maas, L.H.**, *Pro patria. Werken, leven en streven van de literatuurhistoricus Gerrit Kalff (1856-1923)*. Hilversum, 1998.
- Mierlo, J. van**, 'Over den "Ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde" door dr. J. te Winkel', *Tijdschrift voor taal en letteren* 11 (1923), 145-182.
- Mierlo, J. van**, *De letterkunde van de Middeleeuwen*. 2de dr. 2 dln. 's-Hertogenbosch, 1949.
- Müller, J.D.**, 'Aufführung – Autor – Werk. Zu einigen blinden Stellen gegenwärtiger Diskussion', in N. Palmer. en H.-J. Schiewer (ed.), *Mittelalterliche Literatur und Kunst im Spannungsfeld von Hof und Kloster*. Tübingen, 1999, 149-166.
- Obbema, P.**, *De middeleeuwen in handen. Over de boekcultuur in de late middeleeuwen*. Hilversum, 1996.
- Oostrom, F.P. van**, *Het woord van eer. Literatuur aan het Hollands-Beierse hof omstreeks 1400*. Amsterdam, 1987.
- Oostrom, F.P. van**, 'Jonckbloet – de grondlegger', *Literatuur* 6 (1989), 325-328.
- Oostrom, F. van**, 'Onderzoek van opdrachtgevers', in F.v.O., *Aanvaard dit werk. Over Middelnederlandse auteurs en hun publiek*. Amsterdam, 1992, 9-27.
- Oostrom, F. van**, *De verzuilde middeleeuwen, of: de levenskansen van de oude (?) spiritualiteit*. Nijmegen, 1996. (In licht gewijzigde vorm, zonder noten, maar met illustraties, ook gepubliceerd in *Literatuur* 13 (1996), 262-270).
- Oostrom, F. van**, 'De biografie van een boek: een parabel over twee eeuwen (medio)neerlandistiek', *Literatuur* 14 (1997), 349-358.
- Oostrom, F. van**, 'Het eeuwige te laat', in W. van den Berg en H. Pleij (ed.), *Mooi meegenomen? Over de genietbaarheid van oudere teksten uit de Nederlandse letterkunde*. Amsterdam, 1997, 106-109.
- Pearsall, D.**, *Old English and Middle English poetry*. London, 1977.
- Peters, U.**, 'Mittelalterliche Literatur am Hof und im Kloster. Ergebnisse und Perspektiven eines historisch-anthropologischen Verständnisses', in N. Palmer. en H.-J. Schiewer (ed.), *Mittelalterliche*

- Literatur und Kunst im Spannungsfeld von Hof und Kloster*. Tübingen, 1999, 167-192.
- Petersen, W.L.**, *Tatian's Diatessaron. Its creation, dissemination, significance, and history in scholarship*. Leiden etc., 1994.
- Pleij, H.**, 'Jonckbloets romantische versie van Anna Bijns', in K.D. Beekman e.a. (ed.), *De as van de Romantiek* (Amsterdam, 1999), 189-199.
- Plooi, D.** (ed.), *The Liège Diatessaron*. Amsterdam, 1929.
- Roemans, R.**, *Bibliografie van Prof.Dr. J. van Mierlo s.j.* Gent, 1956.
- Ruh, K.**, 'Überlieferungsgeschichte mittelalterlicher Texte als methodischer Ansatz zu einer erweiterten Konzeption von Literaturgeschichte' in: H.-J. Stahl (ed.), *Überlieferungsgeschichtliche Prosaforschung*. Tübingen, 1985, 262-272.
- Santing, C.G.**, 'De Middeleeuwen met een Phrygische muts. De geschiedvisie van Reinart Dozy en Willem Jonckbloet', *Theoretische geschiedenis* 26 (1999), 220-237.
- Schepers, K.**, 'Van *Bedudinghe op Cantica canticorum* tot *Glossa tripartita super cantica*: de vondst van een Latijnse brontekst', *Ons geestelijk erf* 67 (1993), 82-93.
- Schnell, R.**, '"Autor" und "Werk" im deutschen Mittelalter. Forschungskritik und Forschungsperspektiven', *Wolfram-Studien* 15 (1998), 12-73.
- Schröder, W.**, 'Bumkes Muster-Edition', *Mittelaltinisches Jahrbuch* 35 (2000), 345-349.
- Simons, L.**, 'Tentoonstelling Jan van Ruusbroec in de Stadsbibliotheek - Een woord van welkom', *Antwerpen* 28 (1982), 30-32.
- Slings, H.**, *Toekomst voor de Middeleeuwen. Middelnederlandse literatuur in het voortgezet onderwijs*. Amsterdam, 2000.
- Stein, I.**, *Liefdesleven en -leed van de Oranjes*. Rotterdam, z.j.
- Stones, A.**, *Le livre d'images de madame Marie*. Paris, 1997.
- Verbij-Schillings, J.** (ed.), *Het Haagse handschrift van heraut Beyeren*. Hilversum, 1999.
- Verwey, A.**, '[Recensie van Kalff 1906]', eerste publ. 1910, herd. in A.V., *Proza* dl. V (Amsterdam, 1922), 75-84.
- Vooy, C.G.N. de.**, 'Iets over Dirc van Delf en zijn *Tafel vanden kersten ghelove*', *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 22 (1903), 1-36.
- Wackers, P.W.M.**, *Terug naar de bron*. Oratie Utrecht, 2002.
- Warnar, G.**, 'Het *Nuttelijc Boec* en het Hollandse hof. Over het ontstaansmilieu van een laat-middeleeuwse prekenbundel', *Spektator* 18 (1988-89), 290-304.
- Warnar, G.**, *Ruusbroec. Literatuur en mystiek in de veertiende eeuw*. Amsterdam, 2003.
- Wehrli, M.**, *Geschichte der deutschen Literatur: Vom frühen Mittelalter bis zum Ende des 16. Jahrhunderts*. Stuttgart, 1980.
- Willaert, F.**, 'Van Mierlo - De voordelen van vooroordelen', *Literatuur* 6 (1989), 345-349.
- Willeumier-Schali, J.M.**, 'Ruusbroecs werk in het middeleeuwse tijdsbeeld. Een receptie-onderzoek', in: *Ons geestelijk erf* 55 (1981), 298-390.
- Winkel, J. te.** *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde*. 2de dr. 7 dln. Haarlem, 1922-1927.
- Wyss, U.**, 'Gibt es eine Alternative zur Literaturgeschichte als Sozialgeschichte?', in J. Janota (ed.), *Germanistik und Deutschunterricht im historischen Wandel*. Tübingen, 1993, 179-191.

De genese van de Historiebijbel van 1361

DE BEWERKINGSTECHNIEK IN GENESIS 1-3

Mikel M. Kors

De zogeheten ‘Bijbelvertaler van 1360’ is na Jacob van Maerlant de meest vruchtbare vertaler uit de Middelnederlandse letterkunde. Deze anonymus – over een mogelijke identificatie dadelijk meer – was een kartuizer, die in de tweede helft van de veertiende eeuw leefde en werkte in het klooster te Herne, gelegen ten zuiden van Brussel. Belangrijke teksten uit de christelijke traditie, zoals de *Regel* van Benedictus, de *Homelieën* van Gregorius de Grote en de *Legenda aurea* van Jacobus de Voragine, werden door hem in het Middelnederlands overgezet.¹

Een belangrijk onderdeel van het oeuvre van de Bijbelvertaler vormt – zijn naam zegt het al – de Schrift. Hij begon met de vertaling van een historiebijbel, die hij in 1361 voltooide in opdracht van Jan Taye, een Brussels patriciër, die meerdere malen schepen was in het stadsbestuur;² dit eindproduct is de zogeheten Historiebijbel van 1361.³ Een historiebijbel omvat gewoonlijk alleen de historische boeken van de bijbel, wat wil zeggen dat uitsluitend de historisch verhalende stof wordt opgenomen, zoals de Pentateuch, de Kronieken en de Evangelieën. De profetische (zoals Jeremia en Jesaja) en didactische stof (bijvoorbeeld Spreuken en Wijsheid) ontbreekt. Vrijwel alle Historiebijbels in de volkstaal zijn geïnspireerd op een Latijns voorbeeld, de *Historia scholastica* van Petrus Comestor († 1179). De historische boeken zijn hierin ontleend aan de Latijnse *Vulgata*, soms in een bewerkte vorm en meestal uitgebreid met glossen en commentaren. De volkstalige traditie voegt hier later onbekommerd apocriefe en profane verhalen aan toe. Na de historiebijbel richtte de Bijbelvertaler zijn aandacht op de didactische bijbelboeken en de profeten Jeremia en Jesaja; ook in dit geval op verzoek van Jan Taye. Pas rond 1385 zijn deze teksten door de Bijbelvertaler voltooid. Het vertaalproject aan de bijbel heeft zich dus over enkele decennia uitgestrekt.

Uit het bovenstaande blijkt wel hoe ongelukkig de noodnaam ‘Bijbelvertaler van 1360’ eigenlijk is. Strikt genomen zou hij de Historiebijbelvertaler van 1361 moeten heten, of, gewoon naar het eerste werk, dat hij in 1357 voltooide: *Legenda aurea*-vertaler van 1357. Allebei de namen zijn te lang (dat blijkt al uit het feit dat iedereen het voor het gemak maar heeft over ‘de’ Bijbelvertaler’) en bovendien misleidend. Door mij is op een colloquium van ‘Bijbelvertaler’-specialisten te

Groningen in oktober 2001 het onderzoek voorgesteld waaruit naar voren komt dat de anonieme vertaler wellicht met Petrus Naghel, prior van de kartuize te Herne, geïdentificeerd mag worden.⁴ De brede instemming die deze hypothese toen heeft gevonden heeft mij ertoe gebracht voortaan van Petrus Naghel te spreken. Over Petrus Naghel is het een en ander bekend. Hij is afkomstig uit Aalst en was daar vòòr 1344 wereldlijk priester. Hij trad ca. 1344 in bij de kartuizers te Herne, en overleed aldaar in 1395. Hij was enige tijd prior, eerst in de kartuize van Antwerpen (1365), daarna in Herne (1366-69; 1373). Zijn ouders, Egidius en Elizabeth, ondersteunden financieel de kartuizen te Antwerpen en Herne. Zijn broer Jacobus was eveneens kartuizer in Herne.

1. Het verrichte onderzoek naar de vertaaltechniek

Zoals al vaak is opgemerkt, vertaalt Petrus Naghel over het algemeen zeer letterlijk. We hoeven niet te verwachten dat hij van de Vulgaat-tekst zal afwijken, want C.C. de Bruin heeft reeds laten zien dat hij in zijn vertaling angstvallig dicht bij de Schrifttekst blijft.⁵ In zijn proloog tot de Historiebijbel zet Naghel de belangrijkste uitgangspunten bij zijn werkwijze uiteen:

Oec en mein ic in dezen werke in ne ghenen punte jeghen die meyninghe der schrifturen te doene, mitter helpen des heylichs gheests daersi mede beschreven is, so meyn icse ghetrouwelic te dietschen so ic naest mach, die letteren houdende van woorde te woorde ofte van zinne te zinne of van beyden onderminghet, so dattet die liede verstaen moghen na den sede van onsen lande. Mer vele woorde, die hier sijn zellen, die men niet volmaectelic ghedietschen en mach, die sal ic dietschen so ic naest mach, mer die meninghe van sulke woorden sal ic te enighere stat daerneven uutsetten mit eenre peragrafen, also ict vinden sal in wel gheautoriseerden boeken.⁶

De “meyninghe”, de diepere betekenis van de Schrifttekst, moet in alle gevallen behouden blijven; in de formulering “mitter helpen des heylichs gheests daersi mede beschreven is” klinkt onmiskenbaar het adagium van Hiëronymus’ bijbelvertaling door: “eodem spiritu quo scripti sunt libri (...) eos transferre” (“de bijbelboeken met de zelfde geest te vertalen waarmee zij geschreven zijn”; *Prologus in Pentateucho*). Ondanks deze buiging voor zijn grote voorganger kondigt Petrus Naghel in bovenstaand citaat in feite twee vertaalprincipes aan: de woord-voorwoordvertaling en een vrijere, waarin de diepere betekenis behouden blijft. Er blijven dan nog gevallen over waarin Petrus Naghel zich genoodzaakt ziet beide principes met elkaar te combineren. Men zou zich dan kunnen voorstellen dat hij eerst van een zin een aantal woorden letterlijk en dan de rest vrijer, naar de geest, vertaald heeft. Overigens is dit helemaal niet vanzelfsprekend, want Hiëronymus vond alleen een woord-voorwoord-vertaling voor de Schrift acceptabel. De Schrift is immers vanuit christelijke optiek een door God geïnspireerd boek en daarom ver-

wijzen zowel de woorden als hun onderlinge volgorde rechtstreeks naar het goddelijk mysterie, sterker nog: zij belichamen dat ook. Hiëronymus was op zich eerder voor een wat vrijere vertaling, want de al te letterlijke overzetting kenmerkt de slechte vertaler, maar de bijbel vereist nu eenmaal een speciale aanpak.⁷ Iedereen die het werk van Naghel heeft bestudeerd is tot de conclusie gekomen dat hij altijd zeer woordgetrouw en letterlijk vertaalt.⁸ Het is zelfs zo dat de moderne onderzoeker vaak genoopt is de brontekst erbij te pakken om tot een beter begrip van de Middelnederlandse tekst te komen. Ook zijn formulering: “die meninghe van sulke woorden sal ic te enighere stat daerneven uutsetten mit eenre peragrafen, also ict vinden sal in wel gheautoriseerden boeken”, verraadt zijn bekommernis om zo dicht mogelijk bij de bijbeltekst te blijven en in de praktijk sluit hij dus volledig aan bij het genoemde adagium van Hiëronymus. Het noemen van een andere vertaaltechniek kan dus hoogstens bedoeld zijn om zich tegen eventuele kritiek bij voorbaat in te dekken. Wat de vertaal- en bewerkingstechniek aangaat zou de studie van de Historiebijbel dus vrij snel klaar kunnen zijn, ware het niet dat Naghel nog een andere bron heeft gebruikt, die hij zorgvuldig onderscheidt van de Vulgaat:

Echter so sal men weten ende verstaen, omdat die bybele in menigher stat is so donker van verstandenissen, so sel ic tot allen steden daert profijt ende orbaer wesen sel, nemen uut historia scolastica ende setten by den texte. Mer dat sal ic wel tot allen steden onderscheiden, waert beghint ende eynde neemt, mit roden incte.⁹

De hoge moeilijkheidsgraad van de Schrift heeft Petrus Naghel willen ondervangen door een interpretatief commentaar toe te voegen van onverdachte signatuur. Dat laatste was wel meer noodzakelijk dan we zouden vermoeden, omdat in het derde kwart van de veertiende eeuw een bijbel voor leken geenszins onomstreden was,¹⁰ terwijl Comestors tekst ten tijde van Naghel al een grote reputatie genoot als de standaarduitleg bij de historische bijbelboeken. Overigens is het commentaar-gedeelte in de Historiebijbel van 1361 zeer omvangrijk: ongeveer een derde van de totale tekst wordt door het commentaar ingenomen. Concreet betekent dit dat in de Historiebijbel van 1361 eerst een aantal verzen uit de Vulgaat worden genomen, vervolgens het gedeelte uit de *Historia scholastica* dat daarop betrekking heeft. In de *Historia scholastica* worden echter lang niet alle verzen verklaard, zeker niet bij andere boeken dan het relatief rijk becommentarieerde Genesis. In die gevallen levert de Historiebijbel van 1361 voornamelijk een doorlopende vertaling van de Vulgaat-tekst. We vinden hetzelfde procédé bij andere volkstalige historiebijbels, zoals de *Bible historiale* van Guyaert Desmoulins.¹¹ Het karakter van deze volkstalige bijbels wijkt dus behoorlijk af van de *Historia scholastica* van Comestor, waarin alleen die bijbelverzen aangehaald worden die becommentarieerd worden. Maar het doel van zijn tekst is dan ook in eerste instantie een leeshulp bij de Latijnse bijbel voor de beginnende student, terwijl de volkstalige bijbels in de eerste plaats de Schrift-

tekst bemiddelen.

Een onderzoek naar het gebruik en de bewerking van de *Historia scholastica* in de Historiebijbel van 1361 is ondernomen door Maria Sherwood-Smith, in het kader van haar proefschrift over de receptie van Comestors tekst in enkele middeleeuwse Duitse en Nederlandse teksten. Bij de vergelijking tussen een tekst in de volkstaal en *Historia scholastica* zag zij zich, als zovelen voor haar, voor het probleem geplaatst dat Comestors tekst alleen gemakkelijk beschikbaar is in de editie van Migne, die weer op een oudere druk teruggaat. Sherwood-Smith heeft de betrouwbaarheid van Migne's editie aan de hand van steekproeven onderzocht en is tot de conclusie gekomen dat Migne een behoorlijke tekst levert, die zich leent voor het vergelijken met de vertaling.¹²

2. Een case-study: de bewerkingstechniek in Genesis 1-3

In dit artikel wordt de bewerkingstechniek van *Historia scholastica* in het gedeelte Genesis 1-3 van de Historiebijbel van 1361 onderzocht. De keuze voor dit deel uit Genesis is onder meer ingegeven door het feit dat er van het corresponderende gedeelte een uitgave van de Franse vertaling door Guyaert Desmoulins beschikbaar is;¹³ in het verleden is er door C.C. de Bruin op gewezen dat Petrus Naghel van deze vertaling gebruik zou hebben gemaakt, een stelling die echter nog nooit serieus getoetst is en die het onderwerp zal zijn van een andere bijdrage. Verder is de keuze voor Genesis gemotiveerd door het feit dat dit Bijbelboek relatief veel commentaar heeft, zodat er veel vergelijkingsmateriaal is.

Een belangrijk onderdeel van dit artikel vormt de kritische editie; een klein stukje tekst (Genesis 37-40) werd ooit door Ebbinge Wubben uitgegeven.¹⁴ Door de onderhavige editie kan de lezer zich een wat beter beeld vormen van de werkwijze van Naghel, omdat in voetnoot de varianten ten opzichte van Comestors tekst zijn aangegeven. De afwijkingen laten zien dat Naghel het stramien van de *Historia scholastica* weliswaar goeddeels volgt, maar dat hij zich toch aanzienlijk meer vrijheden veroorlooft dan bij de Vulgaat-tekst. Hij geeft ook zelf aan dat *Historia scholastica* een tekst is waaruit hij zal excerpteren: “so sel ic tot allen steden daert profijt ende orbaer wesen sel, *nemen uut historia scolastica* ende setten by den texte”. Voor zover mogelijk wordt de bewerking van *Historia scholastica* mede in het licht gezien van het geïntendeerde publiek, i.c. de opdrachtgever van deze vertaling, Jan Taye. We mogen er daarbij van uitgaan dat Petrus Naghel van meet af aan een bredere lezersschaar heeft voorzien, getuige de gedetailleerde aanwijzingen die hij in zijn prologen geeft aan toekomstige kopiisten van de Historiebijbel.¹⁵

We gebruiken voor de tekstvergelijking tussen Historiebijbel en *Historia scholastica* hetzelfde basishandschrift als De Bruin voor zijn editie van de Middelnederlandse bijbel.¹⁶ Op zich lijkt het een riskante onderneming om bij een uitgebreide overlevering uit te gaan van één handschrift. Toch is dit niet het geval. Vergelijking

van enkele fragmentarisch overgeleverde veertiende-eeuwse handschriften met de editie van De Bruin heeft laten zien dat er van enige variatie nauwelijks sprake is, en dat zijn basishandschrift, hoewel vijftiende-eeuws, toch zonder meer bruikbaar is voor tekstvergelijkend onderzoek.¹⁷

3. De weglatingen in de vertaling van *Historia scholastica*

In de tekst van Naghel komen veel weglatingen ten opzichte van *Historia scholastica* voor, maar een echte systematiek is er niet in te ontdekken. Over het algemeen kan echter wel gezegd worden dat ze een voortdurend streven naar vereenvoudiging laten zien.

De meest consequente vorm van weglatingen in de Middelnederlandse tekst betreffen de zogeheten *additiones*.¹⁸ Dit zijn toelichtingen op de tekst, die zowel door Comestor als de latere traditie zijn toegevoegd, en ze bevatten veelal (etymologische) woordverklaringen of theologische en historische details. De term *additio* is ontleend aan de gedrukte traditie van *Historia scholastica*. In de uitgave van Migne staan de *additiones* aan het einde van een hoofdstuk, maar in eerdere edities zijn ze in een aparte kolom in de hoofdtekst opgenomen.¹⁹ Er moet worden opgemerkt dat in de handschriften de overlevering van deze *additiones* verre van homogeen is. Toch wijst het feit dat ze in ieder geval in het hier onderzochte gedeelte van de Historiebijbel van 1361 vrijwel consequent ontbreken, eerder op een bewuste keuze van Naghel dan op de situatie dat hij slechts de beschikking zou hebben gehad over een handschrift waarin deze toevoegingen ontbraken. We kunnen dit bijvoorbeeld zien in r. 122-3, waar Petrus Naghel vertaalt: Want die Hebreuschse segghen dat op desen dach die enghel die duvel wert. In zijn bron staat echter als toelichting op duivel nog: id est Lucifer ('dat is Lucifer'), kennelijk vanwege de *additio* die daarop betrekking heeft (zie noot 33 bij de tekstuitleg; voor een zelfde geval, zie noot 128). Slechts zelden neemt Naghel informatie uit een *additio* op, en als dat al zo is, wordt de tekst door hem

bewerkt, zoals in het volgende citaat:

Sunt etiam quaedam aviculae, quae lucem
solis ferre non possunt, et fere nocte pascun-
tur. Additio 2: Maxime hae aves in desertis Ae-
thiopiae arenosis, ubi modicus impulsus venti
inventa itinerantium vestigia complanat²⁰

Oec sijn enighe voghelkine, als vledermuse
ende vulen, die dliecht vander sonnen niet
ghedoeghen en moghen ende die gheneren
hem meest bi nachte. (44)

In plaats van de exotische vogels uit de Ethiopische woestijn kiest Naghel hier voor de meer huiselijke vleermuizen en uilen. De keuze om de *additiones* niet op te nemen dan wel te bewerken lijkt in verband te kunnen worden gebracht met het beoogde publiek van de Historiebijbel. Aangezien Petrus Naghel voor een leken-

publiek werkte, lag het voor de hand dergelijke al te ingewikkelde en gedetailleerde stof weg te laten. De etymologieën die in veel *additiones* voorkomen vereisen bovendien een kennis van het Latijn, Grieks en (soms) Hebreeuws, die Naghel zeker bij zijn publiek niet mocht veronderstellen, terwijl zijn eigen beheersing van Grieks en Hebreeuws, zo überhaupt aanwezig, dan toch in elk geval alleen rudimentair kan zijn geweest.²¹

In het relatief korte commentaar bij Gn. 1-3 zijn maar liefst zo'n zestig andere weglatingen te signaleren, variërend van enkele woorden tot tientallen regels (gerekend naar de ed. Migne). Probleem is dat ze moeilijk te categoriseren zijn. Men kan hier de vlucht naar voren kiezen en beweren dat Naghel een bepaalde passus te ingewikkeld vond voor zijn publiek. Dan zou echter verklaard moeten worden waarom hij zaken die minstens even complex waren, ongewijzigd overnam. Toch zijn er enkele categorieën van weglatingen te noemen.

In de eerste plaats laat Naghel die gedeelten weg die betrekking hebben op 'talige' kwesties. Zo zijn er nogal wat gevallen waarin Petrus Comestor ingaat op (alternatieve) vertalingen of etymologieën: vel Syra lingua, fovebat²² (noot 15); Et appellavit lucem diem a dia Graeco, quod est claritas sicut lux dicitur, quia luit, id est purgat tenebras. Tenebras dixit noctem a nocendo, quia nocet oculis ne videant: sicut tenebrae, quia tenent oculos ne videant sicut tamen dies exortum est a dia Graeco, ita nox a nyctim²³ (noot 21; men zie voor meer vindplaatsen de noten 5, 19, 29, 32, 40, 55, 61, 82, 91, 95, 98, 102).²⁴ Het is duidelijk, zoals hiervoor al aangegeven, dat dit voor het publiek van Naghel te hoog gegrepen was.

In de tweede plaats worden sommige detailexplicaties uit de brontekst weggelaten; enige systematiek is daarin niet te ontdekken. In de onderstaande passage gaat het om de vraag in welk seizoen de aarde is gemaekt te merken datter gheseit es groeiende,

Quidam dicunt mundum in vere factum, quia viror illius temporis est, et fructificatio (36)²⁵	maect was in lentijn, want groeien behoert dien tide toe.
--	--

Naghel laat *et fructificatio* weg, wellicht omdat hij wel de betekenis 'het dragen van vruchten' kende, maar niet de zeldzamer 'het ontwikkelen van vruchten', die natuurlijk veel beter bij de lente past. Soms lijkt de reden voor een weglating te zijn dat Petrus Naghel niet mocht verwachten dat zijn publiek de kennis had om de tekst te volgen. Dat blijkt onder andere uit het ontbreken van de namen van bepaalde diersoorten die niet in het Brussel van Jan Taye voorkwamen (zie 64, 65) of geografische begrippen (99, 100). Wat verder opvalt is dat er wel eens (verwijzingen naar) Bijbelplaatsen wegvallen (zie 11, 34, 85, 89, 115, 129, 141).

Wat er dan aan weglatingen rest, valt nergens duidelijk bij onder te brengen. Twee grote passussen werden weggelaten. De eerste betreft een uitweiding naar aanleiding van Plato, die meende dat de 'boom van de kennis van goed en kwaad'

niet letterlijk kon worden opgevat en dat hij op de mens betrekking moest hebben (zie 97, het gaat om in totaal zo'n 25 regels in de ed. Migne).²⁶ De tweede betreft de dieren die van Adam hun naam kregen. Petrus Comestor zegt daarover dat hier ook de dieren der zee onder vielen, iets dat in ieder geval niet letterlijk in de Genesis-tekst is terug te vinden. De overige (veelal kleine) weglatingen noemen we volledigheidshalve: 40, 53, 54, 65-7, 72, 74, 75, 78, 80, 87, 96, 106, 108, 109, 118, 126, 127, 129, 131, 134, 137.

4. De toevoegingen in de tekst van *Historia scholastica*

Het is een bekend feit dat Naghel moeilijke of ingewikkelde termen uit de Vulgaat-tekst met glossen toelicht; De Bruin heeft deze zelfs in zijn uitgave opgenomen, hoewel hij verder alle commentaar alsmede 'apocriefe' boeken daaruit weerde.²⁷ Dezelfde aard van toelichtingen vinden we ook bij de gedeelten uit *Historia scholastica*. Zo wordt de 'geestelijke wereld' als volgt toegelicht:

Die geestelijc werelt of die gheestelijc hemel, dat heetmen 'empireum', dats die hemel daer god ende sijn moeder Marie sitten ende daer die IX choer der engelen in sijn. (3)

Hier herneemt Petrus Naghel het woord dat hij vertaald heeft, 'empireum', om vervolgens te verklaren wat dit inhoudt. Hij doet dit ook voor woorden die hij niet of althans niet met bekende begrippen kan weergeven, zoals in het volgende geval. In de voorafgaande tekst gaat het om de dwaalleren die, volgens Comestor, drie filosofen ten aanzien van de woorden 'God schiep' uit Genesis 1,1 hadden ontwikkeld. Drie moeilijke begrippen legt Naghel vervolgens nog eens uit:

'Ydeas' dats de vorine van allen dinghen. 'Yle' seitmen voer dierste confuse, dats voer eenrehande dinc die een doncker wesen in haer hadde. Ende hier af wilt Plato segghen, dat die werelt ghemaect was. 'Atthomos' es eenrehande dinc dat soe cleine es dat ment niet deilen en mach, als dat cleyn ghemullegen, dat inden raeyen vander sonnen pleecht te vlieghene. (6)

Uit dit soort toelichtingen blijkt wel dat Naghel er zeker niet te snel over dacht om 'moeilijke' zaken over te slaan. Ook in andere gevallen gaat het om explicaties van Latijnse woorden en begrippen (zo in 123, 136). Slechts eenmaal is de glos meer inhoudelijk van aard te noemen (133); over de paradijsslang wordt het volgende gezegd:

Dit serpent daer hier die lettere af sprict was een slanghe, mer si hadde eenre joncfrouwen hoeft.

Dergelijke voorstellingen waren natuurlijk genoegzaam uit de iconografie bekend en we hoeven in dit geval dan ook niet naar een specifieke bron te zoeken.

De tweede vorm van toevoegingen betreft (veelal korte) explicaties, meestal betrekking hebbend op slechts één woord of begrip, b.v.:

[...] dit woert was sijn ewighe sone [heeft betrekking op het 'Woord' in Gen. 1,1] (1)
dats die duvel (heeft betrekking op Die prince der werelt) (2)

Een enkele keer is de uitleg wat langer:

[...] ende daer in [dat de mens door God geschapen is] es beteekent sijn hoeghe wesen. Want hi met voersienicheiden ghemaect was vander sceppinghen vanden drien eersten werelden. (4)

Soms gaat het om een vertaling van een Latijns of Grieks woord, zoals:

'chaos', dat es 'confuse' (12)

Nogal wat kleinere aanvullingen betreffen de kosmologie, zoals die in de *Historia scholastica* naar aanleiding van Genesis 1,1-19 wordt behandeld. Gezien de moeilijkheidsgraad van de behandelde materie, zou gezegd kunnen worden dat de toelichtingen eerder aan de krappe kant zijn:

Want die sonne es .viijj. werven meerre dan alle die eerde. Ende die mane es meerre dan die erde.
[dan volgt de extra tekst:] Ende men leest dat die maen hondertwerf meerre es dan een sterre.
(43)

Een specifieke bron noemt Naghel hier niet, al doet hij alsof het om een citaat gaat ('als men leest'). Dit is al met al eerder een kleine aanvulling op Comestors tekst dan dat het een echte explicatie betreft (zo ook in 8). De overige gevallen (7, 22-5, 28, 46, 51-2, 56-8) leveren wel enige toelichting op Comestors uitweidingen, zoals bij voorbeeld de volgende, waarbij de cursief geplaatste tekst door Naghel werd toegevoegd:

Het es *oec een jaer datmen heit* 'embolismus', dat heeft xiii nuwe manenschine *ende dat heeft ccc ende lxx daghe*. (51-2)

Deze toevoeging is begrijpelijk, want men mag niet verwachten dat Jan Taye over dergelijke specifieke kennis beschikte. Hetzelfde geldt voor het licht dat aan het begin van de schepping van hemel en aarde gemaakt was (Gen. 1,3). Het gaat hierbij niet om de zon, hoewel het dezelfde functie werd toegedacht; Naghel licht als volgt toe (de gecursiveerde gedeelten zijn van zijn hand):

Want ten eersten soe waert metten hemele ende metter erden dliecht gheschapen. *Ende ghelijc dat die sonne nu doet*, soe ghinc dliecht allensken onder ende alsoe woert savonts vanden eersten

daghe, die .xij. uren lanc was. Ende doe dliecht onder die erde ghedaelt was ende weder op quam daer die sonne rijst (...) (22-5)

Ook over zon en maan geeft Naghel enige toelichting (zie ook 93):

Want die sonne loept elc moent in een teeken ende bynnen den jaere loepse die .xij. teekenen doer. Ende die mane loept die xij teekenen doer binnen eenre maent. (46)

Al met al mogen we vaststellen dat de aard en de omvang van de toelichtingen zo beperkt is, dat niet gezegd kan worden dat Petrus Naghel gepoogd heeft om consequent de kosmologie bij Comestor toe te lichten en evenmin dat hij gebruik maakte van geleerde compendia. Het gaat om tamelijk basale kennis, waarvoor Naghel geen bronnen meer behoefde te raadplegen.

De overige toelichtingen laten een nogal bonte mengeling van commentaar zien, waar we hier de meest interessante uitpikken. In één geval lijkt Naghel de negatieve houding ten opzichte van seksualiteit die hij in zijn voorbeeldtekst aantreft, wat te willen verzachten (in de navolgende Middelnederlandse tekst moet het woord *scamelheit* niet vertaald worden met de zeer gerespecteerde deugd van ‘eer- en schaamtegevoel’, maar met ‘schandelijk, ongepast gedrag’ (vgl. MNW kol. 285, 5)):

qui pudendus est et inordinatus, quia non sine peccato fit, nisi raro spe prolis excusatus²⁸

Ende die scamelheit die menre mede doet es onghemaniert, want men maecht qualijc doen sonder sonde, en ware dat ment dade om een kint te wynnene of om te gheldene in huwelike die scout des huwelijcs. (121)

Uiteraard ligt dit nog geheel binnen de leer van de kerk, maar hier lijkt Naghel goed oog te hebben gehad voor zijn opdrachtgever, die getrouwd was en kinderen had, terwijl Comestor toch veeleer een publiek van clerici (in opleiding) voor ogen zal hebben gedacht. Dat Petrus Naghel vaker begrip toont voor dit soort ‘wereldse’ aspecten blijkt ook uit het feit dat hij iets verderop in de tekst, naar aanleiding van Genesis 18,11 en 38,27-30, een aantal aspecten van de gynaecologie behandelt. Hij ontleent die aan *Der vrouwen heimeelijheid*, met als bijzonder kenmerk dat hij veel van de misogynie conclusies die deze tekst aankleven bewust weglaat.²⁹

Omdat lange tijd de tekst van de vier Evangeliën als een losstaand onderdeel van de Historiebijbel werd gezien,³⁰ is het interessant om te zien dat Naghel reeds in dit gedeelte van Genesis ernaar vooruitwijst:

Ende hier beghonste men den dach voer den nacht ende dat gheduerde tot Cristus passien; daer waert verwandelt, soe datmen den nacht reket of leghet voer den dach, also wi daer scryven selen. (27)

Hieruit blijkt niet alleen dat het concept van de Historiebijbel duidelijk vastlag,

maar ook dat Petrus Naghel zijn teksten al heel goed kende, voordat hij aan de vertaling ervan was toegekomen.

Verder vallen in de tekst twee langere uitweidingen op. De eerste betreft een boutade tegen het geloof in astrologie. In de middeleeuwen was astrologie natuurlijk een serieus te nemen wetenschap, maar gezien de gevaren die er loerden voor praktijken van bijgeloof werd het door vele theologisch geschoolden met een zeer kritisch oog bekeken. Een tijdgenoot van Naghel, Geert Grote, meende bijvoorbeeld dat zelfs Ruusbroec in zijn *XII beghinen* zich in zijn spirituele interpretatie van sterren, planeten en astronomie aan of over de rand van de orthodoxie had begeven.³¹ Het derde kwart van de veertiende eeuw was bovendien een periode waarin talloze vormen van ketterij opnieuw de kop opstaken en het was dus sowieso raadzaam de rechtgelovigheid te benadrukken.³² Mede in dat licht moet de volgende passus worden gelezen:

Mer men en sal niet segghen noch gheloeven alsoe die waersaghers segghen willen, dat dese liechte sijn ghesent om te beteekenen hoe langhe wi leven selen ende wat ons gheschien sal, [en dan volgt de extra tekst ten opzichte van *Historia scholastica*] want dese boeke sijn onghelovich, alsoe Sinte Gregorius seit ende prueft in die omelie van .xiiij. daghe. Want het gheschiet dat bynnen eenre poert of binnen enen lande op een uure ende in die selve wile ende onder een constellacie vanden sterren werden gheboren vele kindere, beide edele ende onedele, rike ende mate, ende nochtan soe en hebben sy een avontuer niet op die werelt. Want deen wort rike ende dander erm; deen sterft saen, dander leeft langhe; deen sterft op sijn bedde, dander wert ghehanghen of vermoert of verdrinct. Ende hier om en salmen niet gheloeven dat die sterren ghemaect sijn om te beteekenen die avontueren vanden menschen, want dit verbieden alle die heileghen. (47)

In het werk van Gregorius de Grote is er één homilie waarin hij de dwaalleren van astrologen behandelt, en wel in zijn tiende preek van de *XL homiliarum in Evangelia*.³³ Hij neemt hierin met name de aanhangers van Priscillianus van Avila (?340-385/6) op de korrel. Volgens Gregorius namen zij het fenomeen van de ster van Bethlehem als bewijs voor het feit dat ieder mens onder een bepaalde sterrenconstellatie wordt geboren die vervolgens de verdere levensloop bepaalt. Als tegenvoorbeeld noemt hij onder anderen Jacob en Esau, die tegelijkertijd werden geboren, maar wier levens toch kwalitatief geheel anders verliepen. Eén voorbeeld is kennelijk de directe inspiratie voor Naghel geweest, waar Gregorius schrijft dat zowel koningszonen als hun slaven soms onder dezelfde sterrenconstellatie geboren worden, maar dat de een koning wordt en de ander altijd slaaf zal blijven. Gregorius wordt dus niet direct geciteerd en heeft voornamelijk de functie van een auctoritas waarop Naghel zich kan beroepen. Naghels doel zal ongetwijfeld zijn geweest om zijn lekepubliek, i.c. Jan Taye, nog eens expliciet op het gevaar van astrologische dwaalleren te wijzen. Petrus Naghel had kennelijk veel op met Gregorius' Evangeliepreken, want hij voltooide twintig jaar later, tijdens de vasten van

1381, zijn Middelnederlandse overzetting van dit werk.

Een tweede langere uitweiding bevindt zich aan het einde van het commentaar op Genesis 3,24. Het gaat hierbij om de in de *Historia scholastica* gemaakte opmerking dat het zinloos is te vragen waarom God de mens uit het paradijs heeft gestoten en waarom Hij überhaupt toestond dat hij in verleiding gebracht zou worden. Naghel voegt hier zo te zien zijn eigen commentaar in. Zo te zien, want hij gebruikt in deze passus enkele bijbelse passages die in deze combinatie of met een dergelijk commentaar niet terug zijn te vinden op de cd-rom Library of Latin Texts 5 (2002). Het gaat onder andere om God die het hart van de Farao verhardde (Ex. 4,21), terwijl Hij Maria Magdalena tot penitentie bracht³⁴. Hiermee is natuurlijk niet gezegd dat Naghel geen brontekst zou hebben gehad, hoogstens dat dit toch minder waarschijnlijk is. De tekst luidt als volgt:

Mer niemant en onderwinde hem tondersuekene waer bi god den mensche sceppen wilde, dien hi wilde dat hi vallen soude, waert bi dat hi dinghelen sceppen wolde, welker val hi seker voer wiste. Ende waer om hi des conincs Pharoens herte verharden woude ende Marien Magdalenen herte ter penitencien vermorwen; waer omme hi Sinte Peter, die sijns drywerven loechende, berouwenisse in sant ende Judasse in sijn sonde liet wanhopen; waer om dat hi enen vanden mordenaren in sant die gracie van bekerene ende hi sinen gheselle al sulken gracie niet verlenen gheven en wilde; waer om hi den enen sondaer treect ende den anderen niet: niemant en onderwinde hem dit tondersuekene, hoe wijs hi es. Want dit ende deser ghelike sijn gods werke, die niet ondersocht werden en moghen vanden menscheliken synnen. Sinte Pauwels schijnt dat dese vraghen cortelijc ontbint. God, seit hi, verhaert dien hi wilt ende hi ontfermt dien hi wilt. (145)

Petrus Naghel somt allerlei Schriftplaatsen op waarin Gods wil grillig, onbegrijpelijk en wellicht onredelijk voorkomt. Hij gebruikt de autoriteit van de Apostel Paulus (Rm. 9,18) om aan te geven dat het zinloos is dit verder te bevragen. Er is hier iets vergelijkbaars aan de hand als in het vorige voorbeeld: in de *Historia scholastica* deelt Comestor een waarschuwing uit en die wordt vervolgens nog eens geëxpliciteerd en uitgebreid. In het betreffende korte bestek van Genesis 1-3 stuurt Naghel zijn lezers tweemaal aanzienlijk, in een kennelijke poging hen van mogelijk gevaarlijke speculaties en ideeën af te houden.

5. Besluit

In de bewerking van *Historia scholastica* zijn enkele constanten aan te treffen. De zogeheten *additiones* ontbreken, evenals etymologieën. Overige weglatingen kunnen inhoudelijk gemotiveerd zijn, maar veel consequentie is daarin niet aan te treffen. Maar het is wel een feit dat er een streven naar vereenvoudiging van de tekst in te zien is, die natuurlijk in rechtstreeks verband kan worden gebracht met het lekepubliek waarvoor Naghel vertaalt. Dat laatste geldt ook de toevoegingen die

Naghel heeft aangebracht. Eén categorie treffen we ook in de vertaling van de Vulgaat-tekst aan: verklarende glossen op moeilijke woorden en begrippen. Twee langere toevoegingen tonen dat Naghel bekommerd was om mogelijk verkeerde interpretaties te voorkomen. In zijn relatief milde visie op vrouw en seksualiteit laat hij zich kennen als iemand die goed rekening hield met het feit dat hij voor een getrouwde leek werkte. Petrus Naghel wil in ieder geval, zo leert deze verkennende studie, de geleerde Latijnse theologische traditie zo integraal als mogelijk aan Jan Taye (en ongetwijfeld ook andere leken) bemiddelen, zo nu en dan waarschuwend voor gevaarlijke of ketterse denkbeelden. Als bemiddelaar tussen de Latijnse traditie en het lekepubliek neemt hij in de Middelnederlandse letterkunde van de veertiende eeuw een unieke positie in.³⁵ In hoeverre hij in zijn opzet geslaagd is, valt moeilijk te beoordelen, in ieder geval zijn er tot nu toe maar weinig aanwijzingen dat zijn vertaling door andere leken dan Jan Taye is gelezen. Dit kan liggen aan het feit dat de bijbellectuur een omstreden zaak was. Uit de veertiende eeuw zijn slechts enkele handschriftenfragmenten overgebleven, de eigenlijke overlevering vond in de vijftiende eeuw plaats – voornamelijk in kloosters.

Literatuur

- Berg, M.K.A. van den**, *De Noordnederlandse Historiebijbel. Een kritische editie met inleiding en aantekeningen van Hs. Ltk. 231 uit de Leidse Universiteitsbibliotheek*. (=Middeleeuwse Studies en Bronnen, 56) Hilversum, 1998.
- Bruin, C.C. de**, *Middelnederlandse vertalingen van het Nieuwe Testament*. Groningen-Batavia 1934
- Copeland, R.**, 'The fortunes of 'non verbum pro verbo'; or, why Jerome is not a Ciceronian', in: R. Ellis (ed.), *The Medieval Translator. The theory and practice of translation in the middle ages*. Cambridge 1989, p. 15-35.
- Copeland, R.**, *Rhetoric, Hermeneutics, and Translation in the Middle Ages. Academic traditions and vernacular texts* (=Cambridge Studies in Medieval Literature). Cambridge 1991.
- Coun, Th.**, *De oudste Middelnederlandse vertaling van de Regula S. Benedicti* (Regulae Benedicti Studia. Supplementa 8). Hildesheim, 1980.
- Ebbinge Wubben, C.H.**, , *Over Middelnederlandsche vertalingen van het Oude Testament. Bouwstoffen voor de geschiedenis der Nederlandsche bijbelvertaling*. Den Haag, 1903 [een ongewijzigde herdruk, met een inleiding door A.A. den Hollander verscheen in 1999]
- Kors, M.M.**, 'Bijbelvertaler van 1360 OCart (?)'. In: *Verfasserlexikon. Nachtragsband*. 11,1, kol. 249-56, Berlin-New York, 2000.
- Kors, M.M.**, 'Ruusbroec en de crisis van de mystiek'. In: *Ons geestelijk erf* 75 (2001), p. 116-24, inz. 119
- Kors, M.M.**, 'Job en Psalmen binnen het oeuvre van de Bijbelvertaler van 1360. Naar aanleiding van de veertiende-eeuwse handschriften met de Zuid-Nederlandse bijbelvertaling'. In: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 119 (2003), p. 20-39.
- Kors, M.M.**, 'Die Bibel für Laien: Neuansatz oder Sackgasse? Der Bijbelvertaler von 1360 und Gerhard Zerbolt von Zutphen'. In: Nikolaus Staubach (ed.), *Kirchenreform von unten: Gerhard Zerbolt*

von Zutphen und die Brüder vom gemeinsamen Leben. (=Tradition – Reform – Innovation. Studien zur Modernität des Mittelalters, 6) Frankfurt am Main, 2003 [te verschijnen]

Kors, M.M., 'Die Schenkung einer *Legenda aurea*-Handschrift aus dem 14. Jahrhundert und die Identität des Bijbelvertalers'. In: A. Berteloot, H. van Dijk & J. Hlatky, "*Een boec dat men te Latine heet Aurea Legenda*". *Beiträge zur niederländischen Übersetzung der Legenda aurea*". (=Niederlande-Studien, 31) Münster, 2003, p. 20-33.

PotzMcGerr, R., 'Guyart Desmoulins, the vernacular master of histories, and his Bible historiale'. In: *Viator* 14 (1983), p. 211-44.

Sherwood-Smith, M.C., 'God and gynaecology: *Women's secrets* in the Dutch *Historiebijbel van 1360*'. In: *German Life and Letters* 50 (1997), p. 390-402.

Sherwood-Smith, M.C., *Studies in the reception of the Historia scholastica of Peter Comestor. The Schwarzwälder Predigten, the Weltchronik of Rudolf von Ems, the Scolastica of Jacob van Maerlant and the Historiebijbel van 1360*. (=Medium Aevum Monographs, New Series XX) Oxford, 2000.

Williams-Krapp, W., "Mijn wille en es niet jegen Gods geloeve ocht jegen de heilge kerke te doene" Zur Rezeption der 'Legenda aurea' im deutsch-niederländischen Raum'. In: A. Berteloot, H. van Dijk & J. Hlatky, "*Een boec dat men te Latine heet Aurea Legenda*". *Beiträge zur niederländischen Übersetzung der Legenda aurea*". (=Niederlande-Studien, 31) Münster, 2003, p. 9-19.

Noten

- 1 Voor een recent overzicht van de status quaestionis zie Kors 2000.
- 2 Zie over Taye, Kors 2003c.
- 3 Zie voor deze naamgeving Kors 2003a
- 4 Zie voor bronverwijzingen en verdere informatie de in voetnoot 2 genoemde bijdrage, die een bewerking van voornoemde lezing vormt.
- 5 Zie De Bruin 1934, 177-196, 266-287.
- 6 Ebbinge Wubben 1903, 73, r. 136-74, r. 146.
- 7 Copeland 1989, 31; Copeland 1991, 50
- 8 De Bruin 1934 (zie noot 5); Coun 1980, Sherwood-Smith 2000, 147-64. – Lopend onderzoek van Prof. Amand Berteloot (Uni Münster), Prof. Geert Claassens (Katholieke Universiteit Leuven) en Dr. Werner Hoffmann (Uni Trier) laat een zelfde beeld zien.
- 9 Ebbinge Wubben 1903, 74, r. 160-75, r. 165.
- 10 Zie Kors 2003b.
- 11 Zie over hem Potz McGerr 1983
- 12 Sherwood-Smith 1989, 32-3.
- 13 Potz McGerr 1983, 229-44.
- 14 Ebbinge Wubben 1903, 143-56.
- 15 Ebbinge Wubben 1903, 75, rr. 165-9, 78, rr. 37-44.
- 16 Zijn keuze steunt in belangrijke mate op het werk van Ebbinge Wubben en zijn eigen proefschrift over de Middelnederlandse vertalingen van het Nieuwe Testament.
- 17 Zie de in noot 4 genoemde bijdrage.

- 18 Zie over de *additiones* in de gedrukte en handschriftelijke traditie Sherwood-Smith 2000, p. 15-8. Een diepgaande studie naar de overlevering ontbreekt, zoals zij al signaleert, nog steeds.
- 19 Sherwood-Smith 2000, 21.
- 20 “Er zijn ook vogeltjes die het licht van de zon niet kunnen verdragen, en die zoeken gewoonlijk hun voedsel bij nacht. Tweede toevoeging: Vooral de vogels in de zandwoestijnen van Ethiopië, waar een kleine windvlaag de aangetroffen voetsporen van de reizigers egaliseert.”
- 21 Geert Claassens (KU Leuven) vond in de Cassianus-vertaling van Naghel voldoende aanleiding om tot de conclusie te komen dat deze het Grieks niet machtig was. – Zoals we nog in het verloop van dit artikel zullen zien, glosseerde Petrus Naghel enige van oorsprong Griekse woorden (zoals ‘chaos’ en ‘athomos’). In die gevallen moet worden aangenomen dat hij ze vanuit de Latijnse traditie kende en kon verklaren.
- 22 “ofwel in het Syrisch: verwarmde”
- 23 “En Hij noemde het licht [‘lux’] ‘dies’ [‘dag’] naar het Griekse ‘dia’, wat ‘helderheid’ betekent, zoals men ook zegt ‘licht’, omdat het ‘licht geeft’, dat wil zeggen, het verdrijft de duisternis. De duisternis noemde Hij ‘nacht’ naar ‘schaden’ [‘noceo’] omdat het de ogen schaadt zodat ze niet kunnen zien: zoals ‘duisternis’ [‘tenebrae’], omdat hij de ogen omvat [‘tenent’ in het Latijn, de etymologie is onvertaalbaar] zodat ze niet zien, zoals ‘dag’ [‘dies’] afgeleid is van het Griekse ‘dia’, zo is dus ‘nacht’ afgeleid van [het Griekse] ‘nyctim’.
- 24 Daar waar in het vervolg nummers worden genoemd, verwijzen deze altijd naar de voetnoten bij de tekstuitgave.
- 25 “Sommigen zeggen dat de aarde in de lente is geschapen, want het verse groen en het ontwikkelen van vruchten behoren bij dit seizoen”.
- 26 Het is zeer de vraag of dit een authentiek Plato-citaat is; met behulp van concordanties is het in ieder geval niet terug te vinden. Em.prof. Jean Verhaeghe (Universiteit Antwerpen) wees mij op de mogelijkheid dat de allusie op Plato via Augustinus zou kunnen zijn gekomen. In *De civitate Dei* wordt in XIII,20 in een ander verband naar Plato verwezen; in 21 vervolgens bestrijdt Augustinus de spirituele interpretatie van de paradijsboom ten gunste van een letterlijke uitleg. Mogelijk zijn deze twee zaken in de latere traditie ten onrechte aan elkaar gekoppeld. In *De Genesi ad litteram*, 8,VI,12 zet Augustinus nogmaals zijn argumenten pro een letterlijke interpretatie uiteen.
- 27 De bijbeleditie verscheen in de door De Bruin gestichte reeks *Corpus Sacrae Scripturae Neerlandicae Medii Aevi*. – Terechte kritiek op De Bruins editieprincipes vindt men in Van den Berg 1998, 27-8.
- 28 “[...] waarvoor [bedoeld is: de geslachtsgemeenschap] men zich moet schamen en die onbetamelijk is, omdat ze niet zonder zonde gebeurt, behalve wanneer ze soms door de hoop op nageslacht gerechtvaardigd is.”
- 29 Men zie hierover Sherwood-Smith 1997.
- 30 Zo bijvoorbeeld in Coun 1980, 195.
- 31 Zie Kors 2001.
- 32 Idem, *passim*.
- 33 *Patrologia Latina* 76, 1110-4, inz. 1111-2, 4 & 5.
- 34 Dit staat weliswaar zo niet in de bijbel, maar men heeft al vroeg in de traditie de link gelegd tussen Maria Magdalena in Luc. 8,2 en de zondares in Luc. 7,37-8.
- 35 Vergelijk ook de bijdrage Williams-Krapp 2003.

Bijlage: Kritische editie van Genesis 1-3 naar London, Bm., Ms. Add. 15310-311

Editieprincipes

De tekst van Genesis 1-3 wordt kritisch uitgegeven, dit wil zeggen dat spelling van i/j/u/v/w aan hedendaags gebruik aangepast en de interpunctie gemoderniseerd is. In voetnoot vindt men diverse informatie, maar de hoofdmoot wordt ingenomen door varianten van de hoofdtekst ten opzichte van de tekst van *Historia scolastica* in de editie van Migne. Daarbij wordt verwezen naar de kolomnummers in deze uitgave. Verder vindt men in de voetnoten paleografische informatie en een enkele keer een bronvermelding. Alle teksten die uit de Vulgata vertaald zijn, of het nu meerdere verzen betreft of een kort citaat, worden cursief gedrukt.

[2ra] Hier beghint die text der bibelen

Inden beghinne sciep god hemel ende erde. Mer derde was onnutte ende idel, ende donckerheiden waren op daensichte des afgronts. Ende gods gheest waert ghedraghen boven dien wateren.

Scolastica *Inden beghinne was dwoert ende dwoert was dbeghin; inden welken ende biden welken die vader die werelt sciep, dit woert was sijn ewighe sone.¹ Men seit 'die werelt' in iij manieren. Selken tijt heit men den ghees<t>[2va]liken hemel 'die werelt', om sijn suverheit. Ende sulken tijt 'dese begripelike werelt'; ende die Griexe heiten dien 'pan', ende die Latijnsche heetense 'omne', dats 'al', want die philosophe en bekenden den gheesteliken hemel niet. Selken tijt heetmen die werelt allene 'dat lanscap dat onder der manen loep es', want dese werelt allene heeft in die diere die wi kennen. Ende hier es af gheseyt: *Die prince der werelt* – dats die duvel² – *sal werden daer uut verdreven*. Selken tijt heetmen den mensche 'die werelt', want hi heeft in hem alle die ghelikenisse der werelt. Ende daer bi es hi vanden here inde ewangelie gheheiten *alle creature*. Ende die Grieke heiten den mensche 'microcosmum', dats 'die minder werelt'. Die gheestelike werelt³ ende die begripelike werelt ende dat lanscap onder die mane, dat god sciep properlijc – dats hi maket van niete – mer den mensche en sciep hi niet properlijc, want hi plasmeeerdene ende daer in es beteekent sijn hoeghe wesen. Want hi met voersienicheiden ghemaect was vander sceppinghen vanden drien eersten werelden.⁴ Seit moyses: *Inden beghinne sciep god hemel ende erde*. Dats te verstaen: ende datter in was sculdich te sine, dats den gheesteliken hemel ende dinghele. Hi sciep derde, dats de materie van allen lichamen, dat waren die .iij. elementen, dits die begripelike werelt die daer af ghemaect es. Enighe verstaen biden hemel dbovenste vander begripeliker werelt, ende bider erden dat onderste datmen tasten mochte.*

1 dit – sone *toegevoegd*.

2 dats die duvel *toegevoegd*.

3 *Glos*: Die geestelijc werelt of die gheestelijc hemel, dat heetmen 'empireum', dats die hemel daer god ende sijn moeder Marie sitten ende daer die IX choer der engelen in sijn.

4 15 ende – 16 werelden *toegevoegd*.

21 Daer wi hebben ‘god’ daer hebben die Ebreeusche ‘heloym’,⁵ dat bediedt ‘enen god’ ende oec ‘vele
goden of heren’, want .iij. personen sijn een ghewarich god. In dien dat moyses seit *god scieþ*, soe weder-
seit hi drier filosofhen errore, dats Platon, Aristoteles ende Epicurijs. Want Platon seide, dat ewelijc
24 iij beghinne hebben gheweest, dats: god, ydeas ende yle⁶. Ende hi seide inden beghinne des tijts van yle
die werelt ghemaect was. Aristotiles seide, dat ij dinghen [2vb] ewelijc hebben gheweest, dats: die werelt
ende die werkere die van .ij. beghinnen – dats van materien ende vander vormen – ghewracht hevet
27 sonder beghin ende werct sonder eynde. Epicurijs seide: .ij. dinghen hebben oec gheweest, dat es don-
nuticheit ende atthomos. Ende dat de natuere inden beghinne eneghe atthomos sciep ende vergader-
de inder erden, anderen in watere, ende andere inder locht, ende andere int vier, ende datter dus de
30 iij elemente af woerden ghemaect.⁷ Maer Moises vorseide dat god alleen ewich was, ende dat die werelt
van hem gheschapen was sonder enighe materie, dats: van niente.⁸ Die werelt was oec gheschapen inden
beghinne des tijts.⁹ Want de tijt ende de werelt sijn even out. Want also god alleen ewich es, alsoe es die
33 werelt tijtlic ewech. Die inghele sijn oec ewich, want *inden beghinne* van alle creatueren *scieþ god hemel*
ende erde, dats: hi maecte eerst den hemel ende die enghelen te gadere.¹⁰ Mer dat te gader ghemaect
was, en mochtmen niet te enen maele ghesegghen.¹¹ De sceppinghe vander werelt soe deilt die scrif-
36 tuere onder dwerc van vi daghen ende toent .iij. dinghen daer in, dats: tscuppen ende donderscheiden
ende tferchieren. Inden eersten daghe toent si tscuppen ende een deel des onderscheidens, ende inden
anderen ende inden derden daghe donderscheiden, ende inden anderen dri daghen tferchieren. *Mer*
39 *die erde was onnutte*, dats: dat sceppen van deser werelt was noch onorberlijc ende sonder vrocht ende
idel van haren verchieringhen, *ende donckerheiden waren op daensichte des afgronts*. Die selve sceppenisse
die hi voer noemde ‘erde’, heit hi hier ‘afgront’, om haer eyschicheit ende haer donckerheit. Daer bi
42 heitse die Grieke ‘chaos’, dat es [3ra] ‘confuse’,¹² om datter gheseit es *die donckerheiden waren*, soe waren
enighe die seiden dat die donckerheiden ewelijck gheweest hadden, die te hant waren als die werelt
ghemaect was.¹³ Maer die donckerheiden en sijn el niet sonder datter liecht ghebrect. Ende van gode
45 waert gheschapen eenrehande donckerheide der locht eende, die heetmen donckerheit. Ende daer bi

5 Na heloym *ontbreekt* quod tam singulare quam plurale (*kol. 1055*).

6 *Glos*: ‘Ydeas’ dats de vorine van allen dinghen. ‘Yle’ seitmen voer dierste confuse, dats voer eenre-
hande dinc die een doncker wesen in haer hadde. Ende hier af wilt Plato segghen, dat die werelt
ghemaect was. ‘Atthomos’ es eenrehande dinc dat soe cleine es dat ment niet deilen en mach, als
dat cleyn ghemulleken, dat inden raeyen vander sonnen pleecht te vlieghene.

7 ende(3) – ghemaect *toegevoegd*.

8 dats van niente *toegevoegd*.

9 Na tijts *ontbreekt* id est in Filio, et iterandum est in principio sic: In principio creavit Deus coelum et
terram, in principio scilicet temporis (*kol. 1056*).

10 Dats - gadere *afwijking van de tekst*: id est has creaturas primordiales fecit (*idem*).

11 Na ghesegghen *ontbreekt* Licet enim hic prius nominetur coelum, quam terra, tamen scriptum est.
In initio, tu Domine, terram fundasti, et opera manuum tuarum sunt coeli (*idem*).

12 dat es confuse *toegevoegd*.

13 Na was *ontbreekt* Alii irridentes Deum veteris testamenti, dicunt eum prius creasse tenebras quam
lucem (*idem*).

soe es gheseit inden ghetale der creatueren in Danielle: *Benedijt licht ende donckerheiden den here*. Ende
des heren gheest waert ghedraghen boven den wateren, dats: ons heren wille¹⁴ waert ghedraghen boven die
 48 wateren. Alsoe eens tymmermans wille die een huys maken wille ende voer oghen heeft, daer toe sine
 ghereetscap peist ende miet wat hi van elken houte maken wille. Nu noemt hy die voerseide sceppenisse
 doe hi erde ende afgront voer noemde 'water', als een ghereede materie om daer mede te werkene.
 51 Hier om soe verwandelt hi haren naeme aldus, om datmen niet wanen en soude dat die dinghen die
 god sceppen soude daer af meer hadden of hebben soudan vanden enen elemente dan vanden ande-
 ren. Over dat wi hebben *waert ghedraghen boven die wateren*, soe hebben die Hebreeusche 'bruedde',¹⁵
 54 alsoe een vogel ghebruedt sijn eyere. Ende hier in merctmen dat beghin vander werelt was oec met gods
 regimente. Plato verstont dat qualijc, want hi waende dat dit vanden gheeste gheseit was vander werelt
 sielen. Mer het was gheseit vanden gheeste die sciep daermen inden souter afleest: *Sende uut dinen gheest*
 57 *ende si selen werden gheschapen*.

Die text der bibelen *Ende god seide: Dliecht moet werden. Ende dliecht waert ghemaect. Ende god sach dliecht dat*
het goet wesen soude ende hi schiet dliecht vander donckerheiden. Ende hiet dliecht dach ende die donckerheiden
 60 *nacht. Ende het waert ghemaect savonts ende smorghens een dach*.

Scolastica vanden eersten daghe *God seide: Dliecht werde ghemaect*,¹⁶ dats: hi brachte dwoert voert inden
 welken was dat dliecht werden soude. Ende cuyme soude iemant soe lichtelijck [3rb] een woert¹⁷ mo-
 63 ghen segghen alst god maecte. Hier heet hi dliecht een claer wolke die dat bovenste vander werelt ver-
 liechde, niet als cleenre claerheit als inder dagheraet pleghet te sine. Ende dese wolke ghinc al omme
 alsoe die sonne doet ende verliechde boven den hemel ende onder bi behoerten.¹⁸ Bi dien dat die let-
 66 tere seit *dliecht moet werden*, soe verstaetmen dat wesen vanden liechte eerst in gode was eert ghemaect
 was. Ende bi *dliecht waert ghemaect*, soe verstaetmen dwesen vanden liechte inden werke doet wert in sijn
 wesen ghenoechte hem int wesen.¹⁹ *Ende god sach dliecht dat goet wesen*, dats: dliecht dat hem ghenoe-
 69 ghede in sijnen soude voerweten. *Ende hi schiet dliecht vanden donckerheiden*; hier beghent onderscheiden
 van gods werke. Ende nochtan soe seit hi hier yewet als dat hi metten liechte die donckerheiden sciep;
 dats een scaduwe die wert om dat jeghen dliecht enich wederstaen es van lichaem of van dinghen. Al-
 72 soet nu es metter sonnen, want alst hier dach es, soe eest onder ons nacht, want die erde ende die ber-

14 *Na wille ontbreekt* id est Spiritus Sanctus Dominus, vel Domini voluntas (kol. 1057).

15 *Na bruedde ontbreekt* vel Syra lingua, fovebat (idem).

16 *Na ghemaect ontbreekt* Et facta est lux (idem).

17 *Na woert ontbreekt* Additio 1. Sicut Verbum est Filius, ita dicere est gignere, et gigni (idem).

18 *Na behoerten ontbreekt* Additio 2. Sicut quam cito oculos aperio, statim acies mea solem jacit in Orientem; quod non faceret nisi multa aeris spatia quae sunt inter me et solem, transvolaret; quam momentaneam transvolutionem, si velim explicare; saepe addam prius et post. Sic prius transit acies mea aerem vicinum; post aerem qui est super Alpes, post aerem qui est super alias terras usque ad oceanum, post aerem qui est super oceanum et tandem tangit solem (kol. 1057-8).

19 *Na wesen ontbreekt* ut maneret. Vel tropice, vidit, id est videre fecit (kol. 1057).

ghe benemen der sonnen haer schinen, om dat sier teghen sijn.²⁰ Ende aldus en moghen sy nummermeer te gader sijn in een stat, dliecht ende donckerheit, mer si sijn in verscheidenen steden, deen jehghen dander. Ende aldus sijn si nu in deene ende nu in dander deel vander werelt. Doe god dliecht ende donckerheiten sciet, soe verstaetmen oec dat die quade enghelen vanden goeden versceiden woerden. Ende die goede enghelen woerden gheheiten dliecht ende die quade die donckerheiten.²¹

87 Ende het waert ghemaect savonts, ende daer na waert smorghens ende aldus waert volmaect een natuerlijc dach van .xxiiij. uren.²² Want ten eersten soe waert metten hemele ende metter erden dliecht ghescapen. Ende ghelijc dat die sonne nu doet,²³ soe ghinc dliecht allensken onder ende alsoe woert savonts

81 vanden eersten daghe, die .xij. uren lanc was.²⁴ Ende doe dliecht onder die erde ghedaelt was ende weder op quam daer die sonne rijst,²⁵ soe was die nacht leden, die oec [3va] xij uren lanc was, ende waert weder smorghens vanden anderen daghe die beghonste. Ende metten daghe die voerleden was

84 ende metter nacht dier na quam was een natuerlijc dach volmaect.²⁶ Ende hier beghonste men den dach voer den nacht ende dat gheduerde tot Cristus passien; daer waert verwandelt, soe datmen den nacht reket of leghet voer den dach, also wi daer scrijven selen.²⁷

87 **Die text der bibelen** *Echter seide god: Het werde een fyrmament in midden den wateren ende het sceide die wateren vanden wateren. Ende god maecte dat fyrmament ende hi schiet die wateren die waren onder tfyrmament van dien die waren boven tfyrmament. Ende het gheschiede alsoe. Ende hi hiet dat fyrmament hemel, ende het waert ghe-*

90 *maect avonts ende smorghens dander dach.*

Scolastica vanden anderen daghe Des anderen daechs, soe onderschiet ende ordineerde god dat bovenste van deser begripeliker werelt. Want alsoe saen als die gheestelike hemel ghemaect was, soe was hi

92 gheordineert ende al verchiert, dats: hi waert vervult met heilighen enghelen ende ghedeilt in ix choeren.²⁸ Dus maecte god op desen dach een fyrmament int midden den wateren, dats: hi maecte al om ende om dese werelt enen omloop van water, dat hi soe haert vervriesen dede in ijs als cristal ende dat

95 seer claer was. Welc omloop alle ghevierlijc dinghen bynnen hem onthout, ghelijc dat die scaele van enen eie tsuvel onthout datter bynnen es. Ende in dit fyrmament sijn gheset die sterren, ende dit heitment tfyrmamente, niet allene om die vasticheit, mer om dattet oec die termijn es vanden wateren die

98 daert boven sijn ende hets vast soe datter niet doer en mach. Ende dit heit die hemel, want hi heelt

20 71 Alsoet – 73 sijn *toegevoegd*. *Hierna is et creatas divisit locorum distantia, et qualitate weggelaten.*

21 *Na donckerheiden ontbreekt* Et appellavit lucem diem a dia Graeco, quod est claritas sicut lux dicitur, quia luit, id est purgat tenebras. Tenebras dixit noctem a nocendo, quia nocet oculis ne videant: sicut tenebrae, quia tenent oculos ne videant sicut tamen dies exortum est a dia Graeco, ita nox a nyctim (*idem*).

22 van .xxiiij. uren *is toegevoegd*.

23 Ende – doet *toegevoegd*.

24 die – was *toegevoegd*.

25 daer die sonne rijst *toegevoegd*.

26 *Na volmaect ontbreekt* Lux ipsa divisas partes ostendebat, sed non dividebat (*idem*).

27 *Deze laatste zin is toegevoegd*.

28 ende (2) – choeren *toegevoegd*.

ende dect alle begripelike dinghen die men niet sien en mach.²⁹ Om dat dit firmament soe ront es ende soe hol es, soe heitet in Griex 'uranon', dats 'paleis'. Men heeten oec 'hemel', dats als der sonnen hems-
 102 ken, want die sonne, dier nader gheset es, verlichtene. Mer dese ronde holheit verstont die philoso-
 phe dat het was dbovenste vanden viere. Want alst vier niet en [3vb] heeft opwert dat opvaren mach,
 soe draeiet al omme, alsoet wel schijnt in enen oven. Ende aldus soe draeiet tfer al omendomme boven
 105 omtrent die werelt. Ende daer dit vier draeit, dats der sterren hemel;³⁰ ende daer beneden es die derde
 hemel, diemen heit den lochteliken hemel. Van dien seit dewangielie: *Die voghele des hemels aten dat*.
 Eneghe wanen dat noch die vierde hemel es boven den gheesteliken hemel. Want doen Lucifer was
 108 inden gheesteliken hemel, soe leestmen dat hi seide: *Ik sal op clemmen inden hemel ende sal sitten inden ber-*
ghe des testaments, ic sal den oversten ghelic wesen.³¹ Ende in desen hemel seitmen dat Cristus ende Maria,
 sijn moder, sijn boven den enghelen die in den gheesteliken hemel sijn. Dit fyrmament deilt die wate-
 111 ren dier boven sijn, van den wateren die onder hem sijn. Ende daer af seit die soutere: *Die sijn bovenste*
dects met wateren. Ende die wateren sijn daer boven vervorsen ghelijc kristalle, om dat sy niet smelten en
 selen moghen metten viere. Of si sijn daer doemende als nevel. Maer bi dat daer dit water es, dat weet
 114 god alleen. Ende enighe willen segghen dat van dien wateren die dou comet inden somer, dat inder let-
 teren staet *het werde een fyrmamente*; ende daer na: *god maecte een firmament*; ende ten derden: *ende tfirmament*
waert ghemaect. Dit en es niet te vele, want also een tymmerman eerst een huys maect in sijn ghe-
 117 peyns ende versiert, ende daer na thuyt tymmert als hi thout verhout ende ghereide ende die steene.
 Ende dat hijt daer na verheldt in sijn wesen als hi sijn tymmer recht. Also eest daermen leest te verstaene
*het moet werden te gods*³² voerwetene; ende *hy maecte*, es te verstaene te gods wercke in der materien;
 120 ende *het waert ghemaect*, ten werke doent volmaect was in sijn wesen. Deen was opten eersten dach ghe-
 maect ende dander opten anderen. Ende al was dwerc van desen anderen daghe goet ghelijc der ande-
 re daghen, nochtan en esser niet af bescreven dat god sach dattet goet was. Want die Hebreusche seg-
 123 ghen dat op desen dach die enghel die duvel³³ wert. [4ra] Ende het schijnt dat die ghene dit consente-
 ren die des maendachs messe lesen van den enghelen in dier enghelen eer die staende bleven. Maer
 die heiligen segghen dat dit es in een teeken, want in theologie soe es tghetal van twee ghelastert,
 126 om dat het eerst vander enicheit gaet, want god es enich ende hi veronwert gescil ende ghedeiltheit.
 Nochtan moghen wy segghen dat dwerc vanden derden daghe was noch vanden werken vanden ande-
 ren daghe, alsoet hier na wel schinen sal. Ende daer bi soe en prijsmen niet voer opten derden dach
 129 alst volmaect was.

29 *Na mach ontbreekt* Et cum legitur firmamentum coeli, endiadis est, id est firmamentum quod est coelum, ut cum dicitur creatura salis (*kol. 1058*).

30 *Na hemel ontbreekt* vel aethereum coelem (*idem*).

31 ende – wesen *toegevoegd* (*in de brontekst staat alleen etc.*).

32 *Na gods ontbreekt* praesentiam vel (*idem*).

33 *Na duvel ontbreekt* id est Lucifer, *alsmede* Additio I: Dicitur Satanael, qui et Lucifer. Quod in Vita beati Clementis invenitur, et forte cum sit aliis angelorum nominibus, id est Raphael, simile. Sic dicitus est ante lapsum vel forte post lapsum, Satan quasi adversarius, El, id est Deo (*kol. 1058, voor de additio: 1059*).

Die text der bibelen *Echter seide god: Die wateren die onder den hemel sijn werden vergadert in een stat ende die droechheit openbare. Ende het gheschiede alsoe. Ende die droechde hiet god*

- 132 *erde, ende vergaderinghe vanden wateren hiet hi zee. Ende god sach dat het goet wesen soude ende hi sprac: Die erde groeie groeiende cruyt ende dat saet make hout, dat appel draghe, dat vrocht make nae sijn maniere, wies saet sy in hem selven boven der erden. Ende het gheschiede alsoe. Ende derde bracht uyt groeiende cruyt ende dat saet droech na*
135 *sijn maniere ende hout dat vrocht maecte ende dat alrehande saet hadde na sine ghedaente. Ende god sach dattet goet wesen soude ende het wert ghemaect savonts ende smorghens die derde dach.*

- Scolastica vanden derden daghe** Ten derden daghe vergaderde god die wateren in een stat. Ende al eest
138 dat die wateren in menigher stat ghedeilt sijn, nochtan seitmen dat sy in een stat vergadert sijn, dats bynnen der erden. Ende oec mocht wel sijn dat die wateren, die doen al om ende omme in die locht hem hilden vergadert, woerden in enighe stat uuter locht oft derde ontdede haer allensken, om dat sijt
141 ontfane soude als in een natuerlijk vat. Ende alsoe openbaerde die droechde die al bedect was onder den wateren. Ende daer om essi properlijk in Latine gheheiten 'humus', dats 'wat<er>'. Mer doen si openbaerde, soe waert si gheheiten 'arida', dats 'droege'. Men heit oec die erde in latine 'terra', om
144 datmen tredet metten voeten. Men heitse oec 'solum', want si es gheheel ende omset met-[4rb]ten iiij elementen. Men heitse oec 'tellus', want si ghedoecht of si verdraecht der menschen pinen.³⁴ Die Hebreusch en heiten alle die vergaderinghen van wateren 'zee'. Doe dwerc vanden wateren voldae
147 was, soe sach god dat het goet wesen soude ende dede daer nog ander werc toe ende seide: *Di erde groeie groeiende cruyt*. Dat en es allene niet gheseit vanden werke des groeiens, mer oec vander erden macht als of si machtich waere te groeie. *Ende die erde bracht voert*, also die text seit, *hout ende cruyt, elc na sijn*
150 *maniere*.³⁵ Hier schijnt wel dat die erde haer planten niet en groide over langhen tijt, mer si groeide te hant in die rijpheit, daert cruut vol saets ende die bome van appelen sijn gheladen. Hets te merken datter gheseit es *groeie*, dat daer bi segghen enighe dat die werelt ghemaect was in lentijn, want groei-
153 en³⁶ behoert dien tide toe. Ende om datter steet *hout dat vrocht maect ende dat alrehande saet hebben*, soe segghen andere dat die werelt ghemaect was inden oerst.³⁷ Maer die kerke hout dat si inden merte ghemaect was.³⁸ Ons en sal niet berueren dat onder dandere ondersceidicheiden vanden elementen, die
156 locht niet en schijnt hebbende enighe ondersceidicheit om dat sy niet ghenoeft en es. Mer sy wert onderscheiden ende ghedisponert doen si ghevrijt waert vanden materen; ende doe si ontfinc een forme ende een merken.

34 *Na pinen ontbreekt* Congregationes aquarum vocavit maria (kol. 1059).

35 *Deze zin is een bekortende vertaling van de terra herbam virentem, et facientem semen, et lignum pomiferum faciens fructum secundum genera sua (idem).*

36 *Na groeien ontbreekt* et fructificatio (idem).

37 *Na oerst ontbreekt* sub leone (idem).

38 *Na was ontbreekt* Nota cum primo ait, facientem semen, et addit, habens unumquodque sementem, quia sementis proprie dicitur, dum adhuc est in sementino: (Additio I. Id est in herba ipsum semen proferente, quia sementium dicitur, quasi semen tentum, vel detentum.) semen vero cum seminat; seminium vero, vel sementem cum seminatum est. Distinguitur tamen aliter sementis frugum et arborum, semen animalium; seminium cujusque rei exordium (kol. 1059-60).

159 **Die text der bibelen** Ende god seide: Het werden liechte inden firmamente des hemels ende si deilen den dach ende den nacht, ende sy sijn in teekenen ende in tiden ende daghen ende jaren. Dat si lichten inden firmament des hemels ende si verlichten die erde. Ende het gheschiede also. Ende god maecte .ij. groete liechte. Dat meeste licht, om dat
 162 het boven den daghe wesen soude; ende dmynder licht, om dat dat het boven der nacht wesen soude. Ende die sterren ende hi settese inden firmamente des hemels dat si luchten souden boven dien daghen ende boven die nacht. Ende dat sy deilen souden dliecht ende de donckerheiden. Ende god sach dat het goet wesen soude. Ende het waert ghemaect
 165 zavors ende smorghens die vierde dach.

Scolas-[4va]tica vanden vierden daghe Opden vierden dach dat hi onderscheiden ende ghedisponneert hadde, dat begonste god te verchierene.³⁹ Ende also hi vanden bovensten begonnen hadde te onderscheiden, alsoe beghonste hi oec vanden bovensten te verchieren. Want op desen dach maecte hi de sonne ende die mane ende die sterren.⁴⁰ Die sonne ende die mane sijn gheheiten twee groete liechte omrijdinghen. Niet allene om die groetheit van haren liechte, mer oec om die groetheit haers licha-
 171 men.⁴¹ Want die sonne es .viij. werven meerre dan alle die eerde.⁴² Ende die mane es meerre dan die erde. Ende men leest dat die maen hondertwerf meerre es dan een sterre.⁴³ God wilde dat die mane ende die sterren der nacht niet alte leelijc sijn en soude sonder licht ende om dat die ghene die wer-
 174 ken bi nachte, als scepliede ende ganghers, souden dliecht hebben te solase. Oec sijn enighe voghelkine, als vledermuse ende uulen,⁴⁴ die dliecht vander sonnen niet ghedoeghen en moghen ende die gheneren hem meest bi nachte. Ende al waest dat god inden beghinne een claer wolke sciep die der sonnen dienst dede, nochtan soe en was die sonne niet overtullich. Want die wolke hadde doe een cleyn teder liecht, dat niet ghenoech en was. Ende machschien die wolke en verlichte niet dan dbovenste vander werelt also die sterren nu en doen. Men seit van dier wolken dat sy wederkeerde inder materien
 180 daer si af ghescapen was, als die sonne ghemaect was. Also dede die sterre die den .ijj. coninghen openbaerde ende die duve daer die heilige gheest in vertoent was boven Cristum doen hi ghedoept was.⁴⁵ Ende enighe segghen dat die wolke noch altoes metter sonnen gaet. Andere segghen datter die sonne
 183 af ghemaect was. God en woude niet allene dat dese liechte wesen souden inden hemel om scoenheit ende om datmenre bi ghesien soude, mer \oec/ om dat si wesen soude<n> in teekene ende in tiden ende in daghen ende in jaren, om dat si wesen selen teekene van scoenen weder ende van tempeeste. Oft [4vb]
 186 dat hi uutenden liechte .xij meerre teekene maken soude ende meer mynder teekene uut dien. Want

39 Na verchierene *ontbreekt* congruis motibus agerentur. Plantae enim, quia terrae haerent, ad dispositionem terrae quasi magis spectant (*kol. 1060*).

40 Na sterren *ontbreekt* Et dicitur sol, quia solus lucet, id est nullum cum eo; luna luminum una, id est prima, ut una dierum: vel una Sabbatorum dicitur (*idem*).

41 Na lichamen *ontbreekt* et non tantum comparatione stellarum, sed et secundum se (*kol. 1060*).

42 Na eerde *ontbreekt* Additio 1. Quod inde perpenditur, quia aequae magna videtur, ab omnibus ubique terrarum, quod fieri vix posset, nisi major esset terra (*kol. 1061*).

43 Ende – sterre *toegevoegd*.

44 De explicatie als vledermusen ende uulen *lijkt te komen in de plaats van* Additio 2: Maxime hae aves in desertis Aethiopiae arenosis, ubi modicus impulsus venti inventa itinerantium vestigia complanat (*idem*).

45 boven – was *doorgestreept*.

- die sonne loept elc moent in een teeken ende bynnen den jaere loepse die .xij teekenen doer. Ende die mane loept die xij teekenen doer binnen eenre maent.⁴⁶ Ende dese teekenen heiten teekene of sterren.
- 189 Want die ouders merctense ende teekendense met groter ernsticheit ende al noch soe tekenense die lude ende merkense om die tide mede te beteekenen. Mer men en sal niet segghen noch gheloeven alsoe die waersaghers segghen willen, dat dese liechte sijn ghesent om te beteekenen hoe langhe wi
- 192 leven selen ende wat ons gheschien sal, want⁴⁷ dese boeke sijn onghelovich, alsoe Sinte Gregorius seit ende prueft in die omelie van .xiiij. daghe.⁴⁸ Want het gheschiet dat bynnen eenre poert of binnen enen lande op een uure ende in die selve wile ende onder een constellacie vanden sterren werden gheboren
- 195 vele kindere, beide edele ende onedele, rike ende mate, ende nochtan soe en hebben sy een avontuer niet op die werelt. Want deen wort rike ende dander erm; deen sterft saen, dander leeft langhe; deen sterft op sijn bedde, dander wert ghehanghen of vermoert of verdrinct. Ende hier om en salmen niet
- 198 gheloeven dat die sterren ghemaect sijn om te beteekenen die avontueren vanden menschen, want dit verbieden alle die heileghen.
- Dat inden text staet dat si sijn selen *in tiden*, en es niet te verstaene dat die tijt beghonste metten liechte. Want die tijt begonste⁴⁹ doen die werelt ghescapen was. Maer bi desen liechten woert die tijt ghedeilt in vieren: want als die sonne nederdaelt in Capricorne, soe keert si den troen vanden wintere ende beghint weder op te gaene tot in Cancro, ende daer keert si den troen vanden somere. Ende tusschen
- 204 \beide/ dese kerene, effene ter myddernacht vanden tide, maect si dach \ende nacht/ even lanc. Inden text seit hi oec *in daghen*, want den dach rektmen menichsins. Irst den natuerliken dach van xxiiij uren. Anders rektmen den dach costumelijc tusschen der sonnen opganc ende [5ra] onderganc.
- 207 Ten derden rektmen den dach over enen tijt die men niet en verclaert als daer: *In dien daghe selen die berghe sueticheit drupen*. Daer staet oec in jaren, want men neemt menichsins dat jaer. Ende dat en seg ic niet om dat in menigherhade lantscape sijn menigherhande ondersceidinghen of deilinghe der jare, meerder of mynder.⁵⁰ Mer ic segt na die costume vander heilegher kerken. Want het es der manen jaer, dat heeft ooc liij daghe. Het es oec der sonnen jaer, dat heeft .ccc lxxv. daghe ende een vierendeel daechs, dat es .vi. uren. Ende het es scrickeljaer, dat heeft ccc lxxvi daghe. Het es oec een jaer datmen
- 213 heit⁵¹ ‘embolismus’, dat heeft xiii nuwe manenschine ende dat heeft ccc ende lxx daghe.⁵² ‘Anno’ int latijn bediedt jaer ende dat gheseit⁵³ van ‘an<a>’, dats omtrent, want dat jaer keert weder in hem selven. Hier bi plaghen die ouders eermen letteren hadde dat jaer te scriven na die ghedaente van enen serpente, dies stert dat wederkeert in sinen mont.⁵⁴ Dat die mane vol ghescapen was, dat seit dander
- 216

46 186 Want – 188 maent *toegevoegd*.

47 *Tot en met 199 heilighen toegevoegd. Daarna ontbreekt* Non enim credendum est hoc de caelo nisi his qui alieni sunt a Patre, qui est in coelis (*kol. 1060*).

48 Gregorius Magnus, *XL Homiliarum in Evangelia*, Hom. X, PL 76, kol. 1110-4, inz. 1111-2.

49 *Na begonste is* doen die tijt begonste *doorgestreept*.

50 *Na mynder ontbreekt* et planetae annos suos habent (*1061*).

51 oec – heit *toegevoegd*.

52 ende (*I*) – daghe *toegevoegd*.

53 int – gheseit *toegevoegd*.

54 *Na mont ontbreekt* Facta ergo luminaria posuit Deus, ut luceant in firmamento coeli, et illuminent terram, sed non semper, et dividant lucem ac tenebras (*kol. 1061*).

tran's/lacie van latine aldus: *Ende hi maecte dinender licht inden beghinne vander nacht.* Want die mane en gaet niet op int beghin vander nacht dan als si vol es.⁵⁵ Ende hier bi merctmen dat die sonne smorghens
 219 ghemaect was ten oesten, ende die mane savonts ten oesten; of machsien hi maectse beide smorghens, ende sette die sonne ten oesten daer sy opghinc ende maecde den dach,⁵⁶ ende die mane sette hi ten westen ende si ghinc doen onder die erde ende maecde daer die nacht.⁵⁷ Ende als die sonne
 222 onderghinc ten westen, soe quam die mane weder op ten oesten ende begonste de nacht.⁵⁸

Die text der bibelen vanden vijften daghe *Oec seide god: Die watere bringhen voert crupende diere met levender sielen ende ghevochelte boven der erden, onder den fyrmamente des hemels. Ende god scieþ die groete walvessche ende
 225 alle levende sielen, ende beroerlijc die de matere voertbracht hadden in haren ghedaenten. Ende alle ghevochelte na [5rb] sine maniere. Ende god sach dat het goet wesen soude ende hi benedide hon, ende seide: Wast ende wert ghemichvoldicht ende vervult die wateren der zee. Ende die voghele werden ghemichvoldicht boven der erden ende
 228 het waert ghemaect savonts ende smorghens die vijfte dach.*

Scolastica vanden vijften daghe Inden vijften daghe soe verchierde god die locht ende dwater ende gaf ghevoghelte der locht ende swemmende vessche den watere. Ende beide woerden si vanden watere,
 231 want lichtelijc soe keret dwater in di locht met wacheiden ende die locht int water met doemene of met dickene. Moyses hiet die⁵⁹ vessche crupende diere, want si roeren hon altemael met haren swemmene ghelijc den serpente, die niet en gaen over voete als die beesten. Om dat in die lettere steet *ghevoghel-*
 234 *te boven der erden*, daer in erreerde Plato. Doen hi in Egipten quam, soe las hi daer Moyses boeke. Ende hy waende dat Moises meynde dat tgevoghelte was verchieringhe der locht omtrent der erden, ende dat die verchieringhe vander bovenster locht waren calodemones of catodemones, dat sijn duvelen die
 237 wi heiten alne.⁶⁰ Mer ten es alsoe niet, want alsoe voerseit es, so sijn die goede inghele inden gheesteliken hemel, mer die quade sijn in dese doncker locht gheworpen te harer pinen ende niet om die locht te verchieren, om dat si van ghewarighen liechte vielen.⁶¹ Inden text heit Moises der visschen sielen
 240 ende der vogelen beruerlijc te rekenen teghen smenschen siele. Want sy werden beruert van haren wesene te neghenen wesene. Dat en doet smenschen siele niet, want si es ewich of machsien si en hebben negheen siele⁶² ende daer om hiet hise siele, dats levende. Ende die Grieken deden hier bi die
 243 dieren of die beesten in tween: zoa ende sichea. 'Zoa' bediet die levende wilde ende stomme beesten; 'sichea' bediet die ghene die sielen hebben van sichea, dats een siele die ondersceidenheit hevet. Ende

55 *Na es ontbreekt id est rotunda. Et dicitur a pan Graece, id est totum latine, et selenos, id est luna, vele mene, id est luna, quod nos plenilunium appellamus (idem).*

56 *ende maecde den dach toegevoegd.*

57 *ende maecde daer die nacht toegevoegd.*

58 *ende begonste de nacht toegevoegd.*

59 *Hierna is crupen doorgestreep.*

60 *dat (2)- alne toegevoegd.*

61 *Na vielen ontbreekt* Creavit Deus, id est plasmavit cete grandia. Cete generis neutre est indeclinabile (declinatur tamen cetus, ceti). Et omnem animam viventem atque motabilem, quam prodixerant aquae (kol. 1061-2).

62 *Na siele ontbreekt* sed tamen spiritus vegetativos, quia cum ipsis animalibus exstinguitur (kol. 1062). *De bijhorende Additio 2 is vervolgens na outhelden (r. 255) geplaatst.*

daer om seitmen dat si ghescapen sijn beruerlijc om dat si beruert werden soudē [5va] vanden leven
 246 ter doet, dat die mensche niet en was die ghescapen was, dat hi niet sterven en solde, hadde hi ghewilt.
 Want dese beesten waren ghescapen om datmense eten soude of dat sy sterven soudē van outhēiden.
Augustinus seijnt willen dat die vissche sielen hebben, want hi seit dat si hebben memorie, ende dat pru-
 249 eft hi aldus ende seit, dat int lantschap van Hullens es een laet of riviere daer vele vissche in sijn. Ende
 als lude daer op comen of gaen, soe vergaderen daer voer hem di vissche ende als die lude gaen, soe
 volgen si hem al swemmende, ende als si staen, soe ontbeiden die vissche oec toe dat si hem iet wer-
 252 pene tetene.

Die text der bibelen vanden sesten daghe *Echter seide god: Die erde bringhe voert levende sielen in sijne manie-
 ren; vee ende crupende dieren ende beesten der erden na haren ghedaenten. Ende het gheschiet also. Ende god maec-
 255 de die beesten der erden na haren ghedaenten ende tfee ende elc crupende dier in sijne manieren. Ende god sach dat-
 tet goet wesen soude, ende hi seide: Maken wi den mensche ten beelde ende ons ghelikenisse, ende si boven den vis-
 schen der zee ende die ghevoghelle des hemels ende boven den beesten ende allen creatueren ende boven elc crupende
 258 dier dat beruert woert onder erden. Ende god schiep den mensche te sinen bielede ende te synen ghelikenisse. Te gods
 beelde sciep hine, man ende wijf sciep hi hem. Ende god benedide hem, ende seide: Wast ende wert ghemēichvoldicht
 ende vervult die erde ende doetse onder ende hebt heerscap boven den visschen der zee ende den ghevoghelle des hemels
 261 ende boven allen dieren die beruert werden boven der erden. Ende god seide: Siet, ic heb u ghegheven alle groeiende
 cruyt dat saet brenghe boven der erden ende alrehande hout dat in hem selven heeft saet na sijne manieren, dat si
 u selen wesen in spisen, ende alle den dieren vander erden ende elken voghel des hemels ende alle dier die beruert wer-
 264 den inder erden ende daer levende siele in es, dat si teten selen hebben. Ende het gheschiede also. Ende god sach alle
 die ghemaect hadde ende si waren herde goet. Ende het waert ghemaect [5vb] savonts ende smorghens die seste dach.*

Scolastica vanden sesten daghe God verchierde opten sesten dach die erde, want derde bracht voert .iiii.
 267 manieren van dieren: vee ende crupende diere ende beesten. Want god die wilde dat die mensche val-
 len soude mits sonden in pinen te enen solase sijne pinen, soe gaf hi hem tfee.⁶³ Mer die crupende
 diere ende die beesten, gaf hi hem om dat hier mede ghepijnt solde werden in penitencien. Der cru-
 270 pender diere sijn in iii manieren. Enighe die hon trecken metten monde; andere serpēten⁶⁴ sijn die
 over haer ribben ende haren buyc crupen als slanghen; ende andere sijn die crupen over voete als lezar-
 de ende extissen. Die beesten heitmen 'diere/ die quetsen ende noesen. Men vraecht van enighen cley-
 273 nen dieren die te wassen plegen van croendien of vanden humoren of die doen ghemaect waren, van
 welken sijn vi. manieren. Eneghe wassen vanden waseme van wine ende van watere. Ende eneghe van
 vulre locht of van quaden humoren, als worme die in putten ligghen. Selke wassen van croendien, als
 276 bien van croendien van vee ende wevels van perts quade.⁶⁵ Selke wassen van vulen houte ende sulke van
 vulen crude, als maden op coelen. Ende sulke wassen van grane dat vuelt, als calanders in boeven of in
 corne. Mer van desen machmen segghen dat die ghene die werden sonder vulicheit, als die die van
 279 waseme wassen dat die woerden ghemaect. Mer die van vulicheiden werden, die woerden na der son-
 den van vulen dinghen. Men vraghet oec vanden beesten die deren, of si ghescapen waren te derene of

63 *Na tfee ontbreekt quasi adjuvamenta, ad opus, vel ad esum (idem).*

64 *Na serpēten ontbreekt ut colubri (idem).*

65 *Na perts quade ontbreekt scarabei, et scabrones, muscae magnae quae sonant ex volatu, nascuntur ex equis (kol. 1062).*

niet. Die na die sonden worden, sijn derende. Hier af seitmen⁶⁶ dat sy na smenschen sonde hem nose-
 282 lijc werde om .iiii. saken: om den mensche te casteiene, te corrigerene ende te lerene. Want die men-
 sche wert ghecasteit als hier mede wert ghequetst of als hi hem ontsiet ghequetset te werden, want vrese
 es groete pine. Hi worter mede ghecorrigeert als hy bekent dat hem dit om sijn sonde gheschiet. Hi
 285 worter mede gheleert⁶⁷ als hi siet [6ra] dat hem dese cleyne beestkens noesen moghen ende hi herdenct
 sijnre broeschheit ende hem dan veroemodicht. Mer enighe segghen dat enighe beesten dan der bees-
 ten quetsen die daer mede niet en werden ghecasteit of ghebetert of gheleert. Mer indesen soe woert
 288 die mensche gheleert oec bi exempele ende daer toe sijn si ghescapen, dat deen den anderen sal wesen
 te spisen. Ende echter segghen enighe dat si dode menschen oec quellen. Ende hier in woert die men-
 sche oec gheleert dat hi negheen maniere vander doet en ontsie, want soe waer doer die doet coemt
 291 een haer sgoets menschen hoofde en sal niet verloren blyven. In deser manieren pleechtmen oec te
 vraghene vanden eende ende vanden bomen die gheen vrocht en draghen, of si in dien daghen oec
 ghemaect war'd/en, omdat die scriftuere niet en spreect dan van crude dat saet droech ende van vruch-
 294 tighen boemen. Daer toe machmen segghen dat die die nu onvrochtbaer sijn, dat sy enighe vrocht
 maecden voer die sonden. Mer na die sonden soe wesen si den menschen te pinen bat dan ten orber
 of si woerden nader sonden. Want daer na waert den mensche gheseit: *Derde sal di groeyen doerne ende*
 297 *distelen*.⁶⁸ Dat inder letteren gheseit es vanden vessche ende vanden voghelen, *wast ende wert ghemenich-*
voldicht, dats te verstaene dat het den beesten toe gheseit es, al en seghet die lettere niet, want dat es die
 ghemein sake hoerre sceppingen.
 300 Hier⁶⁹ na volcht inder letteren van des menschen sceppene aldus; die vader spreect totten sone ende
 totten heileghen gheest, oft die iii persone spreken te gadere: *Maken wi den mensche te onsen beelde ende te*
onser ghelikenissen. Die mensche es ghemaect te gods bielden nader sielen.⁷⁰ Mer gods beelde es \in/ sijn
 303 wesen ende in sijnre verstandelheit, want die gheest es gheestelijc ende verstandelijc als god. De gheli-
 kenisse es in doechden, want goede ende gherechtiche dinghen smakende, soe lijdt die mensche over
 of als een metten beelde. Want een sondaer mach die beelde hebben, mer die ghelike-[6rb]nisse en
 306 heeft hi niet. *Hi sciep hon man ende wijf* ja naden lichaem.⁷¹ Oec naden lichaem soe es die mensche ghe-
 scapen ten ghelikenisse \gods/, want god heeft hem ghegheven enen hoghen mont, dat hi gode ende
 die hemelsche dinghen sien mach ende niet na volghen. Daer bi, doemen eens enen philosophe vra-

66 Na seitmen *ontbreekt* quod ante peccatum hominis fuerunt mitia (kol 1062).

67 Na gheleert *ontbreekt* admirando opera Dei, magis admirans opera formicarum, quam onera camelorum (kol. 1063).

68 Na distelen *ontbreekt* Vel quaecunque terris haerent faciunt fructum, id est utilitatem manifestam, vel occultam (kol. 1063).

69 In de *Historia scholastica-uitgave begint hier hoofdstuk IX*, De creatione hominis.

70 Na sielen *ontbreekt* Additio 1. Id est, quoad essentiam et rationem, ad imaginem; quoad virtutes, ad similitudinem Dei factus est (kol. 1064).

71 Na lichaem *ontbreekt* tamen dicitur creasse propter animam. *Additio 2. Ne putaret quis quod fecisset hominem tantum spiritum, et ita sine corpore. Andros interpretatur vir, geos mulier, vel gama, unde bigamus.* Eos autem dicit pluraliter, ne androgeos, id est hermaphroditos factos putaremus (kol. 1063 en voor de additio 1064).

- 309 echde waer toe hi ghemaect was, soe antwoerde hi: Om dat ic den hemel merken sal ende die gode des hemels. God gaf oec den mensche dat hi boven dander dier wesen soude. In drien dinghen merctmen tsmenschen werdicheit. Ten eersten dat⁷² hi gods beelde es; ten andren dat hi met voersienicheiden
- 312 ghemaect was, want inden anderen werke seide hijt: *ende sy worden ghemaect*. Mer in desen soe seiden die iii personen met voersienicheiden: *Maken wi den mensche*. Ten derden want hi es here ghemaect van allen dieren, om dat si den mensche die in sonden vallen soude wesen soude in noet sele in hulpen
- 315 ende in leringhen. Want voer der sonden gaf god den mensche ende den beesten te etene allene cruyt ende die vrocht vanden bomen. Ende hier bi verstaetmen dat voer die sonden die erde niet quaet noch ondrachtichs en bracht. Ende men sal weten dat die mensche verloes sijn heerscap inden meesten bees-
- 318 ten, als inden leeuwe, ende oec inden mynsten, als in vliegghen, lusen ende bloeien, om dat hi bekenen sal sijn onnuticheit. Mer die myddelste beesten heeft hi te solase. Ende god benedide hem ende seide: *Was⁷³ ende wert ghemnichvoldicht*. Ende om dat dit niet gheschien en mocht sonder haer vergaderinghe, soe eest claer dat god maecte huwelijc van \den/ man ende van \der/ wyve. Ende hier lastertmen die onghelovighe die segghen dat die vergaderinghe vanden man ende vanden wyve niet gheschien en mach sonder sonde. Mer men vraghet waer bi datmen voer die sonde den mensche spise gaf
- 324 als hi onstervelijc was. Daer toe seitmen dat die onsterfelijcheit daer hi in ghescapen was dat die met spisen onthouden moest werden, want si en was alsoe daen niet als in hemelrijc es die gheenre spisen en behoeft.⁷⁴ *Ende god sach alle die hi ghemaect hadde ende si waren herde goet*.⁷⁵ Mer vanden mensche en seide
- 327 god niet, [6va] alsoe hi vanden anderen dede, *ende god sach dattet goet was*, want hi wiste wel dat hi staphants vallen soude, of machschien om dat die mensche noch niet volmaect en was voer dat dwijf uut hem ghemaect was, want die leerere seit na: *En es niet goet den mensche allene wesen*.
- 330 **Text der bibelen vanden viiden daghe** *Dus waren volmaect hemel ende erde ende al haer chieringhen. Ende god voldede opten sevenden dach sijn werc dat hi ghemaect hadde ende hi ruste inden sevenden daghe van alle den werke dat hi bereet hadde. Ende god benedide den sevenden dach ende heilichdene, want in dien hadde hi opgehouden van*
- 333 *alle sinen werke dat god sciep, om dat hijt maken soude. Dit sijn die gheslechten des hemels ende der erden als i ghescapen waren in dien daghe dat god maecte hemel ende erde, ende elke sprute of scoete des ackers eer si rees inder erden ende eer si groeide alle dat cruyt des lantscaps. Want god en reghende niet boven of op der erden, ende negheen*
- 336 *mensche en was die derde merken of winnen soude. Mer een fonteyne quam opter erden ende ververschede al dbovenste \der erden/. Dus formeerde die here god den mensche vanden lime der erden ende hi in blies hem in sijn aensichte den adem des levens ende die mensche waert ghemaect met levender sielen*.
- 339 **Scolastica vanden sevenden daghe**⁷⁶ *Dus waren volmaect hemel ende erde ende het waert volmaect inden sesten daghe, dat es deerste volmaecte ghetal, want men vergaderen mach van drien deelen die even vele heb-*

72 *Na dat ontbreekt non solum factus est in genere suo ut praedicta, sed etiam quia (kol. 1063).*

73 *In de Historia scolastica-uitgave begint hier hoofdstuk X, De institutione conjugij.*

74 *Na behoeft ontbreekt Illa enim erat posse non mori, haec erit non posse mori (kol. 1064).*

75 *Na goet ontbreekt quae singula per se bona. Sed in universitate erant omnia valde bona, sicut oculus in animali est pulchrior quam separatus, vel omnia erant valde bona, id est universitas bonorum erat optima, quia licet quaedam in ea sunt, per se modo versa in contumeliam, tamen aliis sunt in utilitatem: ipse vero summum bonum (idem)*

76 *In de Historia scholastica-uitgave heet dit hoofdstuk XI, De quiete Sabbati, et sanctificatione*

ben.⁷⁷ Ende god voldede sijn werc inden sevendē daghe. Dander lettere of translatie heeft inden sesten daghe,
 342 ende dan esser gheen donckerheit int verstaen. Mer die hebreusche lettere heeft inden sevendē daghe.⁷⁸
 Mer wel es waer god maecte den sevendē dach oec ende benediden ende daer ruste hi of voldede sijn
 werc, dats: hi toenet dat het voldāen was. Nochtan en maecte hi niet in desen daghe. Ende doen ruste
 345 hi van sinen minnen werken, want daer na en maecte god niet hi en had-[6vb]de doen die materie daer
 af ghemaect, als die lichamen of die ghelikenisse als die siele. Want al seit die levet dat god *rustede*, dan
 salmen niet verstaen dat \het/ van moetheiden was, want hi hilt op. Also Ysayas seit dat die seraphinnen
 348 niet en hadden ruste te segghene: *Sanctus, sanctus, sanctus*, dats te verstaene: 'si en hilden niet op'.⁷⁹ Dat
 die lettere seit: *Hi rustede van alle den werken dat hi bereet hadde*, daer in es ons bewijst dat een werc was
 dat hi noch niet ghemaect en hadde, daer hi niet af en rust. Want god hadde iij werke ghemaect: hi
 351 sciep ende onderschiet ende verchierde, mer tferde werc der gheboerten daer af en ceseert hi niet.⁸⁰
Ende god benedide den sevendē dach, dat es hi heilichdene ende hi wolde datmenne vierde. Want oec voer
 die wet soe heeft altoes die saterdach ghehouden gheweest van enighen luden. Ende dese vierde soe hiet
 354 god inder wet heilicheit ende sen. *Herdēcke dattu den saterdach heilichs*, dat es wercs.
*Dit*⁸¹ *sijn die gheslechten des hemels ende der erden*. Enighe eynden hier dwerc vanden vi daghen, ende eni-
 ghe andere hier na: *Adam bekende sijn wijf*, ende endense daer. *Dits de boec van adams gheslechte*. Daer twy-
 357 fel in es, selen wi achter laten ende der letteren volghen.⁸² Wi en willen niet achter laten dat die levet
 seit: *Ende elke sprute of scote des ackers eert rees inder erden ende eer sy groeide alle cruyt*, om dat hi voer gheseit
 heeft dat die sprute also saen als sy ghemaect waren dat si te hant volwassen waren ende vrocht hadden
 360 ende alst cruyt ghewassen wort dat het te hant saet hadde. Hier toe mach men segghen dat twee manie-
 ren van gods werken waren, alsoe voerseit es: deen inder materien ende dander int wesen. Want hi
 maect die inder materien eer sy groeieden of resen int wesen. Ende dit toent ons die letter dier na vol-
 363 chde ende seit: *want god en reghende niet boven der erden*, want hi mackese doen volmaectelijc in haer

77 dat – hebben *is een samenvattende en bekortende vertaling van* Conclusio est hic operum. Quia creati, dispositi, ordinati, igitur perfecti. Et quia in senario facti, qui primus perfectus numerantibus occurrit, quia ex partibus suis aggregatis reddit eamdem summam, quod in monadibus numeris non invenies, nisi in isto. Monadis numerus appellatur ab uno, usque ad decem. Sed nec in decadibus, nisi in vicesimo octavo (*idem*).

78 Na daghe *ontbreekt* et ideo quaeritur: Si complere est finale quidpiam operis facere, quomodo verum est quod sequitur: Requievit Deus die septimo, etc. (*kol. 1064-5*).

79 Na op *ontbreekt* Vel requievit ab opere, vel in opere, id est non eget operibus suis, et est dictum quasi negative, vel requievit ab opere in semet ipso, id est a a mutabilitate operum ejus immutabilis apparuit. Nam stabilis manens dat cuncta moveri [*De laatste zin is een parafrase van Boethius, De consolatio- ne philosophiae, lib. 3, carmen 9, v. 3*] (*kol. 1065*).

80 Na niet *ontbreekt* Quintum faciet, et praecinget se, et transiens ministrabit, ubi praecipue erit requies (*kol. 1065*).

81 In de Historia scholastica-uitgave heet dit gedeelte Epilogus (*kol. 1065*).

82 Na bi *ontbreekt* Quia de creatione maris, et feminae simul dixerat, quae tamen simul facta non fuit, ut explicet quod sub brevitate concluderat, repetit de aliquibus. Generationes, hoc nomen potest accipi active, id est operationes Dei, vel passive, id est generata (*idem*).

wesen, eer si resen of groeiden alsoe sy nu doen, als sy al eiskene wassen ende rijp wer-[7ra]den metten douwe dier opvalt ende metter pinen der menschen dier toe helpen. Want doen soe ververschede een
366 fonteyne die erde alsoe Nilus doet in Egipten: bi behoerten nu hier, nu daer, soe ververschede dese fonteyne die erde. Alsoe men seit dat die Jordane plach te ververschene Sodomam ende Gomorram ende die andere steden daer bi,⁸³ eerse god verbrande om haer sonden met solfer viere.⁸⁴ Oec seit Augustijn
369 dat enighe fonteynen al noch in enighen lande dlant ververschen bi behoerten ende niet al te even male, om datmen niet en sal segghen van ghemeynre deluvien.⁸⁵

Dus⁸⁶ *formeerde die here god den mensche*. Hier woert god eerst here gheenoemt, want nu hadde hi enen
372 knecht, den mensche. Hier na soe sal die letter claeliker spreken van beiden menschen hoe si ghemaect waren. Eerst spreckt die letter vanden man. Ende om dat twee pertien sijn vanden mensche, soe spreckt die lettere van beiden. Dit behoert den vlesche toe: *god formeerde den mensche vanden lyme der*
375 *erden*. Ter sielen behoert: *ende hi in blies hem in sijn aensichte den adem des levens*. Dat god tvleeschs maecte vander erden ende die siele van niete, dat seit dander translacie: *hi inblies of blies*, dat en es gode niet ontamelijc, alsoe enighe waenden om dat god egheen kinnebacken⁸⁷ en hevet. Want men seit hi *in blies*,
378 dats hy maecte den gheest of hi maecte den adem, dats die siele.⁸⁸ Daer bi seit Ysayas: *Allen adem maectic*. Dat die lettere seit: *hi inblies in sijn aensichte*, dats bi eenre fygueren die synodochten heet te verstaene. Daensichte voer alle den lichaem, want hi maecte den mensche al vol der sielen. Mer die letter
381 noemt alleen daensichte, om dat het tsoenste let es aenden mensche. Ende int hoeft sijn oec alle die v sinnen besloten. Dese selve siele heit die lettere oec *den adem des levens*. Want biden ademe leeft die mensche ende blaest. Ende daer na seit die lettere: *hi es ghemaect in levender sielen* in hem, dats dat si ewe-
384 lijc ghedueren sal en niet verwandelen als der beelden sielen. Dese stat [7rb] verstont Plato qualijc, doen hi seide dat god die siele sciep ende dat die enghelen den lichaem sciepen.⁸⁹ Mer dat enighe segghen willen dat die siele ghemaect es vanden godliken wesene, dies en es niet, want dan soe en soude
387 sy negheens sins moghen sondighen. Enighe segghen ondersceidenheit tusschen den adem des levens ende der sielen, ende segghen dat die gheest des levens es die heileghe gheest ende si segghen dat hy doen den mensche ghegheven was om te prophetere, want Adam seide: *Dit been es van mynen beene*.
390 Andere ondersceident anders ende segghen dat die adem des levens es een lichaemlijc gheest inden lichaeme eens diers ende die maect in hem die v synne, ende dese ghebrect al eiskene in hem. Ende alst dier sterft soe ghevoeltmenne in enighe stede vanden lichame, al es hi elre doet. Die mensche waert
393 ghemaect in een manlijc outhet, sterfelijc ende onstervelijc. Dats dat hi mochte sterven ende dat hi mochte oec niet sterven. Ende die siele waert inden lichaeme ghestort die voere gheformeert was. Mer

83 *De brontekst leest: totam Pentapolim vicissim (kol. 1066).*

84 eerse – viere *toegevoegd*.

85 *Na deluvien ontbreekt* Vel quia legitur ibi fons, et non unus, multitudinem innuit, ut ibi: Venit locusta (*idem*).

86 *In de Historia scholastica-uitgave begint hier hoofdstuk XII, De creatione animae protoplasti. Van het bijbelcitaat bleef de limo terrae onvertaald (idem).*

87 *Na kinnebacken ontbreekt* et spiritum (*idem*).

88 *Na siele ontbreekt* Similiter insufflavit, id est statim scilicet animam fecit (*idem*).

89 *Na sciepen ontbreekt* ibi: Dii deorum, quorum opifex paterque ego, etc. (*idem*).

- men vraghet of die siele doen sy ghestort waert inden lichaem, gheschapen was of dat si buten den lichaem gheschapen was, ende oft haer natuerlijk ghegeven was dat si inden lichaem varen \w/oude. Hoet met Adams sielen was, men seit vanden ghenen die na hem gheschapen werden, dat si gheschapen werden als si inden lichaem werden ghestort.
- 399 **Die text der bibelen** *Ende die here god hadde vanden beghinnen gheplant dat paradijs der weeldicheit, daer hi den mensche in dede dien hi gheformeert hadde. Ende die here god dede comen uuter erden alle scoen hout te siene ende suet om te eten, ende oec dat hout des levens in mydden den paradise ende thout der const goets ende quaets.*
- 403 **Scolastica historia** *Ende die here god hadde gheplant vanden beghinne dat paradijs der weeldicheit. Om dat iemant twyvelen of vraghen mochte, oft die mensche ghelaten was daer hy ghemaect was, dat was in een acker bi Damasco,⁹⁰ soe beschrijft Moises vanden paradise dat god gheplant hadde opten derden dach,*
- 406 *dats te verstaene: hi hadde tparadijs verchiert met planten ende met crude ende met boemen [7va], ja vanden beghinne dat hi beghonste te werkene, dat was doe die droghe erde openbaerde ende hi die erde dede groeien.⁹¹ Dander translacie heeft dat paradijs in Eden ten oesten. Eden in Ebreeusche bediet*
- 409 *'weelden vanden beghinne',⁹² dats te verstaene dat god maecte dat paradijs ten oesten; dats beghin der werelt onder der sonnen opganc.⁹³ Ende daer es een alte wide stat, \di/ verre verscheiden vander erden daer die menschen wonen met langhen watere der see ende lants datter tusschen es. Ende die stat des*
- 412 *paradijs es soe hoghe, dat si ghereikt tot der manen ganghe, ende daer bi en mochte dwater \van/ der deluvien tot daer niet comen. Oec soe es die gheestelijc hemel gheheiten dat gheestelijc paradijs, om dat het es die woninghe ende dlantschap der gheeste.⁹⁴ Ende hi dede inden paradise uuter erden comen*
- 415 *menigherhande hout, daer die mensche ghenoechte in hebben sende te siene ende daer af werden ghevoedt etende.⁹⁵ Ende in die myddewaert van desen houte, soe sette hi twee die werdichste houte. Dat was thout des levens ende dat hout der const goets ende quaets. Deen es gheheiten thout des levens van der cracht*
- 418 *diet hadde bi natueren. Want hads die mensche decwyl gheten, het souden in eweliker ghesontheit hebben gehouden, dat hi nommermeer siec noch out en soude sijn woerden. Dander hiet of es gheheiten thout der const goets ende quaets, om datter den mensche na gheschiede als hier af gheten hadde.*
- 421 *Want daer te voeren en conste die mensche niet wat quaet was, want hi en hads noeyt gheprueft.⁹⁶ Mer hi wiste dit quaet wel in sijn weten mer niet int prueven. Alsoe den medicijn die ghesont es, hi siet ende weet wel eens siecs siecheit met sijnre const, al en es hi selve niet siec. Mer als hi siec es, bekent hise bat.*
- 424 *Ende alsoe men oec seit van enen kinde dat weel [?] opghelouwen es dattet niet en weet wat quaet es ende oec en weet niet wel hoe groet tgoet es. Daer men mach heiten tquaet donghehoersamheit*

90 *Na Damasco ontbreekt non. Ubi ergo translatus est? (kol. 1067).*

91 *Na groeien ontbreekt vel a principio, id est a prima orbis parte (idem).*

92 *Sterk bekorte vertaling van Eden Hebraice, Latine deliciae interpretatur. Ergo idem est paradisum voluptatis quod paradisum in Eden (idem).*

93 *dats (2) – opganc toegevoegd*

94 *Na gheeste ontbreekt Dicitur etiam spiritualiter vita beata, vel Ecclesia (idem).*

95 *Na etende ontbreekt Produxit quidem, id est procul in altum duxit; vel produxit, id est pro homine duxit (idem).*

96 *Na gheprueft ontbreekt Bonum enim dicimus sanitatem et firmitatem; malum vero aegritudinem et imbecillitatem, quae nondum senserat homo (idem).*

ende tgoet die ghehoersamheit. Want na dien dat die mensche gheten [7vb] hadde vanden houte, soe
 427 wiste hi hoe goet dat ghehoersamheit was ende hoe quaet donghehoersamheit.⁹⁷

Die text der bibelen *Ende een riviere quam uuter stat der weeldicheit omt paradijs te ververschene die van daer
 ghedeilt waert in iiij hoofde. Der eenre name es Phison. Dits die ryviere die al om al dlant van Euilath loept. Daer
 430 wast gout ende tgout van dien lande es alte goet. Ende daer vintmen bedellium ende die steen onix. Ende der ande-
 re ryvieren name heet Gyon. Dits die ryviere die al omme al dlant van Ethiopien loept. Ende der derder ryvieren
 name es Tygris. Dese ryviere gaet teghen die van Assieren. Mer die virde riviere dats Eufrates. Dus droech die here
 433 god den mensche ende deden inden paradise der weeldicheit, dat hijt werken ende hueden soude. Ende hi gheboet
 hem ende seide: Van alden houte des paradijs eet, mer vanden houte der const goets ende quaets en eet niet. Want
 in soe wat daghe dattu daer af eten suls, soe sulstu die doet sterven.*

Scolastica vanden iiij ryvieren des paradijs *Ende een ryviere of een fonteyne quam uuter stat der weeldicheit
 omt paradijs te ververschene. Hier machmen verstaen over die ryviere⁹⁸ of fonteyne den afgront van allen
 wateren ende ververschen esser gheseyt over wackeit. Men seit oec dat dlant dat omtrent den ryvieren
 439 leet die hier staen, wert ververschet vanden ryvieren .xiiij. of .xv. stadien verre, al doer eenrehande
 water gange als condute die deerde daer hevet. Die riviere wert ghedeilt in iiij rivieren. Deen Phison,⁹⁹
 dat bediet 'verwandelen des monts', want sy woert verwandelt van dier verwen die si heeft inden para-
 442 dise. Want in versceidenen steden wort sy in drien manieren ghedeilt in verwen. Want in een stat es si
 clae, in een andert orbel, te sulker stat wijt, te sulker stat es si cleine, te sulker stat es hi cout ende te
 sulker werm; dese vloet trect gulden sanc. Dander ryviere heet Gion,¹⁰⁰ dits Nilus, ende sy bediet
 445 'wasem der erden', want si es torbel. Vander ij heiten Tygris [8ra] ende Eufrates. Josephus¹⁰¹ seit dat
 Tygris es een alte snellen beeste. Ende om dat dese ryviere so sere sciет, soe es hi gheheiten na die
 beeste. Eufrates bediet 'vruchtelijs'¹⁰² ende Moyses en screef niet om wat lande of volke dese ryviere
 448 ghinc om dat \si/ wel condich es, want si es in Caldea, dannen dat Abraham quam. Dese iiij rivieren
 comen uter voerseider rivieren ende werdenre af ghedeilt. Ende echter vergaderen ewighe van desen
 ryvieren ende werden weder ghesceiden. Ende decwyl sencken si oec in derde ende dan breken si
 451 weder uute in vele steden. Ende hier bi eest datmen menigherhande scriftuere leest van haren uuts-
 prutene. Want men seit dat Philon of Ganges dat een es spruut ute neven den berch Cacasi. Ende
 Nilus en spruyt niet verre van Achlante. Tygris ende Eufraten spruten in Armenien.
 454 Dus¹⁰³ droech die here god den mensche van dier stat daer hine ghemaect hadde, dats vanden ackere van
 Damasco¹⁰⁴ inden paradise, om dat hi daer werken soude sonder pine ende sonder noet. Dats dat hi daer
 hebben soude gheneuchte ende solaes, ende also soude god dien mensche behueden. Of beide es gheseyt*

97 *Ten opzichte van de editie werden hier 24 regels weggelaten (Plato-malum, kol. 1067-1068).*

98 *Na riviere ontbreekt singulare pro plurale (kol. 1068).*

99 *Na Phison ontbreekt qui a Gangaro rege Indiae dictus est Ganges, et interpretatur Phison secundum Isidorum caterva, quia decem flumina recipit, vel immutatio oris (idem).*

100 *Na Gion ontbreekt vel Gihon, vel Igon (kol. 1068).*

101 *In de geëditeerde brontekst ontbreekt deze verwijzing naar Flavius Josephus.*

102 *Na vruchtelijs ontbreekt vel fructuosus de quo per quas transiret regiones, quasi notum (idem).*

103 *In de Historia scholastica-uitgave begint hier hoofdstuk XV, De praecepto, et prohibitione edulii (idem)*

104 *dats vanden ackere van Damasco toegevoegd.*

457 opten mensche; dat hi tparadijs wachten soude ende werken alsoe voerseit es. Selke boeken hebben
desen pas aldus: *dat hi werken ende wachten soude*. Ende dan eest aldus te verstaene: ende dat hi wachte
dats dat hi merken soude sijn werc ende houden in hem selven bi ghemamertheiden dat hi soude
460 moten doen inder erden bider lantwynninghen. Ende ghelijc dat hem deerde onderdaen was, dat hi
oec alsoe onderdaen sijn soude sinen sceppere. Doen gaf hem god tghebot om dat hi weten soude dat
hi onder enen here ware, want alrehande ghebot es in tween dinghen: in ghebode ende in verbode.
463 Ende daer bi soe gaecht hem god beide. Hi gheboet hem: *Eet van alle den houte des paradijs*. Ende verboet
hem: *En ete niet vanden houte der const goets ende quaets*. Dit ghebot was den manne ghegheven om dattet
die man voert den wyve gheven solde. Of machschien dits hier voer gheseit, eer dwijf ghescapen was al
466 was tghe-[8rb]bot hem ghegheven te gader doe sy gemaect was. Ende god seiden hen haer pine waert
dat si tghebot braken ende seide: *In soe wat daghe dattuert af etes, soe selstu die doet sterven*, dats die doet der
sielen, ende dan sulstu oec van node moeten sterven naden lichaem. Dander translacie hout desen pas
469 claelikere:¹⁰⁵ *Du sals stervelijc wesen*. Die .lxx. interpretes segghen aldus: *In soe wat daghe dat ghier af eten*
sult, soe suldi die doet steruen. Ende hier bi gheloefmen dat tghebot beide den manne ende den wyve
ghegheven was. Dit ghebot gaf hon god bi enighen creatueren die onder hon was, also hi ons ghebo-
472 den heeft biden prophete ende biden enghelen.

Die text der bibelen *Echter seide die here god: En es niet goet den mensche alleen wesen. Maken wi hem een hulpe
hem ghelijc. Als die here god dus gheformeert hadde vander erden alle die beesten der erden ende alle dat ghevochelx
476 des hemels, soe brachte hise tot Adame om dat hi sien soude hoe dat hise heiten soude. Soe wat namen dat Adam gaf
der levender sielen, dats haer name. Ende Adam hiet met haren name alle dieren ende alle voghele des hemels ende
alle die beesten der erden. Mer negheen hulper Adams en waert vonden hem ghelijc. Daer om soe sant die here god
479 vaec in Adame, ende doen hi in slape was, soe nam hi ene van sinen ribben ende hi verwisset vleechs daer voer. Ende
die here god schichte die ribbe die hi ghenomen hadde van adame in een wijf ende brachtse te Adame. Ende Adam
seide: Dit been es nu van mynen beenen ende toleeschs van mynen vlesche. Dese sal heiten manhaghet want si es van-
482 den man ghenomen. Om dese dinc sal een man laten sinen vader ende sijnre moder ende sal hem houden aen sijn
wijf, ende sy twee selen sijn in enen vlesche.*

Scolastica historia¹⁰⁶ Doen god dwijf sceppen woude om dat Adam niet waenen en soude dat haers
485 gheen noet en waere, *soe dede god voer vergaderen alle die diere ende die beesten* die hi ghescapen hadde, beide
inder erden ende inder locht, om dat hi besien soude of¹⁰⁷ [8va] der enich onder ware die sijns ghelijc
ware ende dat hi oec hon allen haer namen gheven solde.¹⁰⁸ Ende dat die beesten daer in weten soudent

105 *Na claelikere ontbreekt* Additio 1, ca. 25 regels, (kol. 1069).

106 *Voor doen ontbreekt* Dixit quoque Deus: non est bonum hominem solum esse; faciamus ei adiutorium,
ad precreandos liberos, quod sit simile illi. Similia enim de similibus naturaliter nascuntur (kol. 1069).

107 *Na of is inder doorgehaald.*

108 *Na solde ontbreekt* In quibus intelligenda sunt, et aquae animantia. A parte totum accipe. Vel uni-
versa sunt terrae, quia etiam quae de aquis condita sunt aliquid habent terrae in se: vel potius pis-
ces post ab hominibus sunt cogniti, et inde nominati. Quod patet, quia aequivocatur animalibus ter-
rae, quia similes his deprehensi sunt. Fecit autem ut omnia simul eo nutu venirent, quo omnia cre-
avit: vel forte factum est per angelos. Adduxit autem pro duobus (kol. 1069-70); *het gedeelte* Fecit –
angelos (kol. 1070) *is na hebreusch in 490 geplaatst*

488 dat hi boven hon waere. Ende Adam gaf hen haer namen ende hi sprac hebreuscher tale, ende dat
was dierste tale die noyt was. Ende dat proeft men hier mede: want alle die namen die men leest tot
daer god die tale verwandelde opden torre Babel, die sijn alle hebreusch. God vergaderde die beesten
491 voer Adame metten selven ghebode daer hise mede gheschapen hadde, of hi deedse daer brengen van-
den enghelen. Ende doen Adam daer onder negheen en vant dat hem ghelijc was, soe *sant god vaec in*
Adame. Dats niet te verstane vaec van slape, mer hi dedene op nemen inden gheeste. Ende alsoe men
494 waent, soe waert hi doen op ghevoert onder themelsche gheselschap. Want doen hi ontwaecte so pro-
pheteerde hi van Cristus ende vander heileger kerken vergaderinghe, ende vander deluvien die wesen
soude, ende vanden vonnisse te doemsdaghe dat metten viere gheschien sal ende dit bekende hi daer
497 boven ende propheteret namaels sinen kinderen.

Ende *doe Adam in slape worden was, soe nam god een van sinen ribben*, dats te wetene dbeen ende tleechs
datter omtrent was. Ende bider enghelen werke soe stichte hi die in een wijf. Dat vleechs maecte hi van
500 den vlesche ende vanden been die beenre. Ende hi brachtse te Adame, ende Adam seide: *Dit been es nu*
van mynen beenre ende dit vleechs van mynen vlesche. Dat nu, dat heeft vele joden in dole bracht. Want sy
wouden segghen dat voer dit wijf een ander ghemaect was, daer voere af gheseit es *man ende wijf sciep hi*
503 *hen*. Ende si wilden segghen dat dit ander wijf was, als oft Adam segghen wolde: Deerste wijf was met mi
ghemaect vanden lyme der erden, mer dese es nu ghemaect van mynen vlesche. Josephus seit oec dat
dwijs buten den paradise ghemaect was ende dat sy met haren man inden paradise ghedaen was, ende
507 dat god hen beval dat si hebben soudent daer nernsticheit vander plantingen. Ende dese onghelovighe
joden die dit hil-[8vb]den, sy fingeerden valsche gheslachten van dien Adams .ij. wyven. Mer dese mach-
men lichtelijc verwynnen metten texte, die altoes sprict van enen wyve die Adam hadde. Men sal oec
510 mercken datmen in den maecsele vanden wyve allene spreken vanden lichame. Ende daer om willen enige
dat ghesweghen es van haerre sielen om datmenre bi verstaen soude ghelijc dat haer vleechs van smans
vlesche was ghemaect, dat oec alsoe haer siele van sijnre sielen waert. Het schijnt dat Augustijn twyvelt
513 watmen sculdich es te houden van swijfs siele, weder sy van nieute was of iewer af ghenomen. Mer dat
die letter swighet van swijfs siele, daer in gheeft si ons te versaene dat sy ghemaect was van nieute, alsoe
die siele smans ghemaect was. Want hadde swijfs siele iegherrincs af ghemaect gheweest, soe was si
516 anders ghemaect dan smans siele, ende dies en soude die lettere niet gesweghen hebben.¹⁰⁹
Ende¹¹⁰ Adam gaf sinen wyve haren naeme als haer here ende seide: *Dese sal heten manhaghet*, want *sy es*
vanden man ghenomen.¹¹¹ In Hebreusch heet die man 'is', ende om dat dwijs vanden man was soe hiet
519 hise 'issa'.¹¹² 'Man' heet int latijn 'vir', ende daer af eest wijf interpreteert [sic] 'virago', ende dat was
properlijc des eerst wijfs name. Nu es dat alre wyve naeme, eer si haer suverheit verliesen. Mer nu laet-
men die 'a' daer uute ende seit 'virgo'. Dese 'virago' dietschen wi 'manhaghet', want men late daer oec

109 *Na hebben ontbreekt ne sic facta putaretur, ut jam audieramus de anima viri, itaque tacendo innuit, non aliter putandum factam esse, quam didiceramus prius (kol. 1070).*

110 *In de Historia scholastica-uitgave begint hier hoofdstuk XVIII, De nominibus mulieris (idem).*

111 *Explicatieve vertaling van:* Haec vocabitur virago, id est a viro acta, et est sumptum nomen a viri nomine, ut materia de materia sumpta fuerat (*idem*).

112 *Dit moet natuurlijk zijn ista.*

522 vte i 'a', soe eest 'oec' maghet, dat 'virgo' bediet.¹¹³ Adam was oec properlijc die eerste mans name, mer
 nu es hi ghemeyne. Want 'adam' bediet 'roet'. Want Josephus seit dat Adam van roeder erden ghemaect
 was.¹¹⁴ Si was ghewaerlijc roet, dats bloetachtich, want die siele es inden bloede dat roet es.¹¹⁵ Hier na-
 525 maels na dat Adam ende sijn wijf om haer sonden uten paradise verdreven waren om dat sijn wijf moder
 wesen soude van alle menschen, soe hiet hise Eva om dat hi daer in beweenen wilde smenschen onsa-
 licheit. Ende oec bespelde hi hier in der cleenre kinder gheween, want een knechtken als gheboren es
 528 al weenende [9ra] seghet 'a' ende dmeysken 'e'.

Doen¹¹⁶ hi den wyve den name ghegheven hadde, soe propheteerde hy te hant ende seide: *Om dese dinc
 sal een man laten sinen vader ende sine moder, ende houden hem aen sijn wijf.* Ende dit gheschiet alle daghe
 531 noch dat die manne laten vader ende moder, ende houden hon aen haer wijf.¹¹⁷ Want meerre mynne
 heeft die man te sinen wyve ende meerre sorghe om haer dan hi doet om vader ende om moder. Want
 vader ende moder mynnen meer tkint dan tkint vader ende moder. Want natuerlijc soe trecket sap van-
 534 der wortelen opwert in die telgheren, mer vanden telgheren en trecket niet weder ten wortelen.¹¹⁸ Oft
 die lettere seit *om dese sake sal een mensche laten sinen vader ende sijnre moder;* dits te verstaene hi en salre
 negheen huwelijc niet doen. Hier werden tweerhande lude verboden in huwelijc te vergaderen, ende
 537 in die wet elfterhande lude ende inder ewangelien meer. *Ende si twee selen wesen in enen vlesche,* dats sy
 selen te gader woenen, slapen om kinder te wynnen. Want daer toe moeten ij natuerlijc menschen
 wesen in enen vlesche, want negheen van hon beiden en heeft macht sijns lichamen sonder anders
 540 wille.

Die text der bibelen III *Ende¹¹⁹ beide waren sy naect, dats te verstaene Adam ende sijn wijf, ende si en scaemden
 hon niet.*

543 **Scolastica historia** *Sy waren beide naect ende en scaemden hon niet.* Want sy en wisten niet datmen iet dec-
 ken soude want si en hadden niet ghevoelt dat te bedwinghene was. Want alsoe wy ons niet en scamen,
 al sietmen ons hoeft, hande ende voete, alsoe en daden sy van haren anderen leden.¹²⁰ Want donghe-
 547 maniere berueringhe maect die scaemelheit. Alsoe hon kinderkinen niet en scaemen al sietmen haer
 scamelheit. Want van joncheiden soe en ghevoelense negheen scamelijc berueringhe in dat let. Ende
 die scamelheit die menre mede doet es onghemaniert, want men maecht qualijc doen sonder sonde,
 550 en ware dat ment dade om een kint te wynnene of [9rb] om te gheldene in huwelike die scout des huwe-

113 520 Mer – 522 bediet *toegevoegd*.

114 Na was *ontbreekt* Additio 1. Terra proprie adhuc virgo erat, quia nondum corrupta hominum opere, nec sanguine infecta (kol. 1071).

115 Na es *ontbreekt* id est peccatrix. Sanguinis nomine saepe designatur peccatum, ut ibi: Vestimentum concretum sanguine, et: Sanguis sanguinem tetigit (*idem*).

116 In de *Historia scholastica-uitgave begint hier hoofdstuk XIX*, De prophetia Adae (*idem*).

117 Deze zin is een *samenvattende vertaling van*: tanquam portiunculae suae. Vel ob hanc rem demon- strando uxorem, dicit, id est propter hanc mulierem relinquet homo, etc. Hoc fit quotidie a viris, quia relinquunt cohabitare corporaliter, vel spiritualiter (*idem*).

118 Na wortelen *ontbreekt* Et ideo non dixit, quia propter hoc relinquent parentes filios (*idem*).

119 E *lombarde twee regels hoog*.

120 alsoe – leden *toegevoegd*.

lijcs.¹²¹ Ende al machment ontsuldighen van sonden, nochtan en machet niet sijn sonder scamenisse. Want Sinte Zacharias, doen hi sinte Jan Baptisten wynnen soude aen Sinte Lijsbetten, hi en wolde daer
553 in niet ghesien sijn. Eneghe willen segghen dat hem god hier tghebot gaf vanden appele te wachtene, al eest voer ghescreven.

Die text der bibelen *Mer tserpent was scalker dan alle die dieren der erden die di here god ghemaect hadde. Ende
556 het seide totten wyve: Waer bi heeft u god gheboden dat ghi niet eten en sout van alden houte des paradijs? Dwijf antwoerde den serpente: Wi eten vander vrocht der houte die inden paradise sijn. Mer god hevet ons gheboden dat wy niet eten en souden vander vrocht des houts dat int midden den paradise es, ende dat wi hem niet ghenaken en souden, dat wy machschien niet en sterven. Ende tserpent seide totten wyve: Ghi en sult die doet niet sterven. Want god weet dat in soe wat daghe dat ghier af eten sult, soe selen u oghen ontdaen werden ende ghi sult sijn als gode wetende goet ende quaet. Dus sach dwijf²² dat hout goet was om tetene ende scoene ten oghen ende ghenuechlijc van aen-
559 siene. Ende si nam van sijnre vrocht ende aets, ende si gaefs haren man ende hi aets ende haerre beider oghen waren den ontdaen.*

Scolastica historia *Dat serpent was scalker dan al die diere der erden, beide natuerlijc ende om dat het vol was
565 vanden duvel. Want Lucifer, die gheworpen was vanden paradise der enghelen, hi benijdde den mensche dat hi was int ertsche paradijs, ende hi wiste waert dat hine tot sonden bringhen mochte, dat hi uut desen paradise oec verdreven werden soude. Mer om dat Lucifer duchde dat de man mochte ghe-
568 waer werden sijnre boesheit, soe aen ghinc hy dwijf, die men voersienich was ende broesch, ende dat biden serpente. Want doen ter tijt soe plach tserpent recht [9va] te gaen ghelijc den mensche. Mer in sijnre malediccen soe waest van gode nedergheworpen. Ende alsoe noch enighe segghen, soe es noch
571 eenrehande dat recht gaet. Lucifer¹²³ coes oec een serpent dat hadde een aensichte als een joncvrouwe, also Beda seit, want gelijc es gherne biden anderen gheliken. Ende hi beruerde des serpents tonghe te spreken, nochtan en wiste tserpent niet wat het sprac. Also die duvel noch sprict uutten besetenen lie-
574 den, die niet en weten wat si segghen. Ende tserpent seide: *Waer bi heeft u god gheboden dat ghi niet eten en sout van alden houte des paradijs?*²⁴ Dit serpent vraechde om dat het uut swijfs antwoerdene soude vinden ocsuune te veldoene, daer omme dattet comen was. Ende het gheschiet alsoe. Doe hem dwijf al twyve-
577 lende antwoerde, *dat wi machschien niet en sterven*, want soe wie twyvelt, hi es te hant verleit ter welker siden datmen wilt. Ende hier bi waert die duvel seker dat hise vellen soude ende seide: *Ghi en sult die doet niet sterven*. Want god, die niet en wilde dat ghi hem ghelijc woert in conste ende wiste soe wanneer
580 dat ghi vanden houte eten sult *dat ghi sijn selt als gode, wetende goet ende quaet* van danen verboet hijt u. Te hant begherde *dwijf* gode ghelijc te werdene.
Ende¹²⁵ si *sach dat thout scoen was te aensien*, ende biden roeke of biden taste merkese dattet suete was tete-
583 ne. Ende si aets ende gaefs haren man. Ende machschien hadde si haren man ghebeden met worden ende*

121 of – huwelijcs *toegevoegd*

122 *Hierna tho-ut doorgestreept*

123 *Glos*: Lucefer te dietsche bediedet 'liechttraghere'. Alsoe was gheheiten die i engel om sijn onbegripelike scoenheit, mer daer in verhief hi hem ende waert prince der duvelen.

124 *Na paradijs ontbrekt* id est, ut comederetis de ligno, sed non de omni (*kol. 1072*).

125 *In de Historia scholastica-uitgave begint hier hoofdstuk XXII, De esu pomi, et statu post peccatum (idem).*

met rade daer af tetene.¹²⁶ Ende hi consenteerde haer lichtelijc ende oec om dat hi waende dat dwijf tehand soude hebben ghestorven alsier af gheten hadde, also die here seide. Ende hi sach dat si leven-
 586 de bleef, soe waende hi dat die here gheseyt hadde om een vrese ende hi aets, *ende haer oghen woerden ontdaen*, dats si saghen een ontamelijcheit [9vb] risen in haer scamelheit, dat si te voeren niet ghesien en hadden. Want si saghen daer te voeren met haren oghen want dwijf sach thout te voeren, want sy en
 589 ghinghen ten houte niet al tastende. Mer wi segghen *dese oghen die ontdaen waren*, dat was haer vleeschelijc begherte. Want doen resen in haer scamelijc lede ontamelijc berueringhen der ghenuechten, mer daer te voeren waren dese rueringhen in hen besloten ende bedwonghen, also sy sijn in jonghen
 592 kinderen.¹²⁷ Mer na der sonden soe begonsten si te ruere, ende doe worden sy ghewaer van dien dat si te voeren niet ghevoelt en hadden, ende doen bekenden sijt. Ende also si onghehoersam waren haren god, also begonsten hon oec teghen haren wille dese lede te ruere. Ende doen si haer scamelheiden
 595 dus ruere saghen teghen haren wille, soe scaemden si hon. Ende hier om sijn die lede scamelheiden gheheiten, want dander lede ruert een mensche als hi wille, mer dese ruere jeghen sinen wille, want dats die poorte der gheborten. Ende dat dese leden ruere jeghen smenschen wille, dat es dat teeken
 598 onser eerster vadere onghehoersaemheit, ghescreven in die scamelijc poerten. *Ende si bekenden dat si naect waren*, dats sy scaemden hon van haren scamelec leden datmense sach. Nochtan seit Josephus dat si hadden die const te wetene ende te bekenene dat si naect waren van der vrocht die si aten van dien
 601 houte dat natuerlijc hadde die cracht hier af. Want hi seit: Die plantacie dies houts was sake des scerpens haers sins.

Die text der bibelen *Ende doen si bekenden dat sy naect waren, soe naeyden sy te gader bladere vanden vighelomen ende maecten hon overdecsele. Ende doe si ghehoert hadden des heren gods stemme wandelende inden paradise ter locht namiddaghe, soe barch hem Adam ende sijn wijf van sheren gods aensichte midden den houte des paradys. Ende die here god riep Adame ende seide: Adam waer bestu? Hi sprac: Here, ic hoerde dijn stemme inden paradise*
 604 *ende ic ontsach mi om dat ic [10ra] naect was ende ic barch my. Die here seide hem: Wie hevet die gheviset dattu naect waers sonder dattu hebs gheten vanden houte, daer ic di af gheboden dattuus niet eten en souts? Ende Adam seide: Dwijf die du my gaefs teenre ghesellinnen gaf my vanden houte ende ic aets. Ende die here god seide totten wyve:*
 607 *Waer om daetstu dat? Si antwoerde: Tserpent bedroech my ende ic aets. Ende die here god seide totten serpente: Om dattu dit ghedaen hevest, soe selstu vermalendijt wesen onder alle die diere ende beesten der erden. Du suls gaen over dijn borst ende du suls erde eten, al die daghe dijns levens. Die viantschap sal ic setten tusschen di ende een wijf, ende*
 610 *tusschen dijn saet ende haer saet. Si sal dijn hoeft vertreden ende du sels spien na haer versenen. Oec seide hi den wyve: Ic sal menichvoldighen dijn catyveiden ende dijn drachte. In pinen salstu kindere ghebaren. Ende du sals wesen onder smans macht ende hi sal heerschap boven di hebben. Mer hi seide: Adame, omdattu hoeres dijns wijfs*
 613 *stemme ende aets van dien houte, daer ic di af beval dattuus niet eten en souts, soe sal deerde vermalendijt sijn in dinen werke. In pinen salstuse eten alle die daghe dijns levens. Si sal di groeien doerne ende destele, ende du sels eten trruet der erden. Inden sweete dijns aensichten soe saltu eten dijn broet, tot dattu suls weder keren inder erden, daer*
 616 *du af ghenoeien best. Want du best ghemul ende du sals weder keren int ghemul. Ende Adam hiet sijns wijfs name Eva om dat sy moder wesen soude van allen levenden menschen.*

126 *Na tetene ontbreekt quae transit legislator brevitatis causa (idem).*

127 *Na kinderen ontbreekt usque ad pubertatem (kol. 1072-3).*

Scolastica historia Doen *maecten si hon overdecsele*, die si om haer scamelheit gorden ghelijc cleynen broeken.¹²⁸ Ende sonder sake en maecden sise van vighebladeren, want die vighebladere wreve ende perster tsap uute, ende besalvede daer mede die scamelheit, te hant soe sout risen ter oncuysheit. Ende hier bi soe schijnt wel dat sy niet ghevoelt en hadden te voeren die roeringhe der oncuysheit. Hier bi wilden
625 [10rb] eneghe segghen dat die vrocht vanden vigheboeme was verboden tetene. *Ende si hoerden des heren stemme die wandelde inden paradise ter locht*, ende mettien dat sine hoerden, soe berespte hise dat sy niet staende en waren bleven inden ghebode, want god sprack hon toe bi enigher creatueren die onder hon
628 was.¹²⁹ Ende die here riep den man dien hi tghebot ghegheven hadde, ende hi seide: *Waer bestu?* Niet als of hijt niet en wiste waer hi was, mer hi berespten met dien woerden als of anders seide: Siet in wat caytivicheiden dattu best! Ende Adam sprac: *Ik barch my om dat ic naect was*. Hi antwoerde sottelijc, want
631 god diene naect ghemaect hadde, hi en meshaechde hem niet naect. Doen hem god verweet wie hem dat ghewijst hadde, sonder dat hi sijn ghebot te broken hadde, soe en belyde Adam sijn sonde niet oetmodelijc, mer hi leide sijn sonde op dwijf ende oec op gode die hem dwijf gaf, ende seide: *Dwijf diestu*
634 *my gaefs tot eenre ghesellinnen gaf my vanden houte ende ic aets*. God seide den wyve: *Waer bi daetstue dat?* Ende si en gaf haer selven oec niet mesdachich, mer sy werpt opt serpent ende oec opten maker vanden serpente. Mer god en vraechde den serpente niet, want ten hadde dat niet bi hem selven ghedaen, mer
637 die duvel deet metten serpente. Ende hi vermaledidese ende begonste eerst aent serpent,¹³⁰ want tserpent hadde eerst ende meest mesdaen in .[i]ij.¹³¹ poenten. Ende dwijf mesdede daer na myn dan tserpent ende meer dan die man in .ij. poenten. Die man mesdede tachterst ende mynst in enen poente.
640 Tserpent benijdde ende loech ende bedroech, ende hier op gaf hi hem iij maledixien. Om dat het benijdde des menschen eersamheit ende hoecheit, soe seide hem god: *Op dijn borst soe salstu gaen*. Om dat het loech, soe eest ghecasteyt inden mont: *Du sels erde eten alle die daghe dijns levens*. Ende oec soe
643 nam hem god sijn stemme ende gaf hem venijn daer voerre inden mont. Om dat het bedroech, soe seide hem god: *Die viantschap sal ik setten tusschen di ende een wijf*. Hier schijnt dat Eva be-[10va]rouwenisse hadde: *Sy sal dijn hoeft vertreden*¹³² *ende du suls spien na haer versenen*. Want ghelijc dat natuerlijc hatie es
646 tusschen tpeert ende den grijp, ende tusschen wolve ende honde, alsoe eest tusschen tserpent ende den mensche. Want ghelijc dat serpent¹³³ venijn den mensche doedt, alsoe doedt oec tserpent eens menschen nuchteren specule. Ende omdat Adam ende Eva naect waren, soe ontsiet al noch tserpent den
649 naecten mensche ende vlieter af, mer enen ghecleedden mensche loept het teghen. Dwijf mesdede in tween: si verhief haer ende at die verbodene vrochte. Om dat si haer verhief, so veroetmodeghese god ende seide: *Du sals wesen bedwongen onder smans macht*, dat hi di oec sal moghen slaen ende wonden.
652 Ende nu waert si den man tonder ghedaen van rechte ende vresen, die hem daer tevoeren tonder was in mynnen. Ende om dat sy mesdaen hadde in die verbodene vrocht tetene, soe waert si ghecasteit in

128 *Na* broeken *ontbreekt* ut campestria. Additio 1. Id est femoralia de campania, ubi homines cursores sunt, ut expeditius currant (*kol. 1073, additio 1074*).

129 *Na* was *ontbreekt* Et absconderunt se a facie Dei in medio lignorum (*kol. 1073*).

130 *Na* serpent *ontbreekt* ordinem servans, et congruum maledictionum numerum (*idem*).

131 *De brontekst* leest in tribus (*idem*).

132 *Na* vertreden *ontbreekt* quod naturaliter servat serpens, quasi sedem vitae (*kol. 1074*).

133 *Glos*: Dit serpent daer hier die lettere af sprict was een slanghe, mer si hadde eenre joncfrouwen hoeft.

haer vrocht, doen god seide: *In pinen salstu ghebaren*. Dat hier gheseit es *in pinen*, dats maledixie. Datter
 655 volghet *salstu ghebaren*, dats benedixie, want dondrachtighe was vermalendijt. Ende inder penetencien
 soe en vergat god sijnre ontfermherticheit niet.¹³⁴ Om dat Adam alleen mesdaen hadde in desen, soe
 casteiden god dat hi in pinen sijn spise wyngen of vercrighen soude, ende seide: *Vermaledijt es die erde in*
 658 *dinen werke*, dats om dattu ghedaen hevest,¹³⁵ want die erde die te voeren goede vrocht plach te makene,
 voert ane sal syre lettelt maken ende niet sonder smenschen pine. Ende se sal di voer die vrocht groei-
 en tarve ende distelen, ende *du suls eten cruyt der erden* ende hier in suldi den vee ghelijc wesen. God ver-
 661 malendide die erde om dat die mesdaet ghedaen was vander erden vrocht. Mer hi en vermalendide die
 watere niet. Ende hier om eest dat onse here vesch at ende negheen vleechs, also men leest, sonder van-
 den [10vb] paeschlamme, om tghebot vander wet. Echter seide god: *Inden sweete dijns aensichten sulstu*
 664 *eten dijn broet, tot dattu sals weder keren inder erden*, dats dattu sterven suls, *want du best erde ende du sels in*
deerde gaen. Dat du die in desen stade souts sijn bleven, hadstu ghewilt, tot dattu te enen beteren stade
 souts sijn ghevoert. Du suls nu van caytivicheiden in caytivicheiden gaen ghelijc lopenden watere. Doen
 667 beweende Adam die caytivicheit sijnre nacomelinghen ende hiet sijn wijf Eva, alsoe voerseit es.

Die text der bibelen *Die here god maecte oec Adame ende sinen wyve pelsen rocke ende cledese, ende seide: Siet,*
Adam es woerden \als/ een van ons, wetende goet ende quaet. Daer om dat hi machschien nu niet en steke sijn hant
 670 *ende neme \oec/ vanden houte des levens ende eets ende leve ewelijc. Ende die here god stackene uutten paradise der*
weeldicheit, om dat hi derde werken soude daer hier af ghenomen was. Ende hi verdreef Adam uute ende hi sette voer
den paradise der weeldicheit Cherubin¹³⁶ ende een vierich swert ende bernerlijc allesens snidende, om te wachten den
 673 *wech ten houte sleuens.*

Scolastica historia Dese *pelsen rocke die god Adame ende sinen wyve maecte*, waren van doden beesten om dat
 si een teeken haerre stervelijcheit met hen draghen souden. Ende god seide: *Siet, Adam es woerden*
 676 *als een van ons*. Hi woude wesen ghelijc gode, mer nu eest openbaer dat hijs niet en es. God en sprac dit
 niet ten verwite, mer dat hi ons daer mede bedwinghen woude van hoverden.¹³⁷ Ende god sprac den
 enghelen soe ane:¹³⁸ *Nu dat hi machschien sijn hant niet en steke ende neemme vanden houte des levens ende eets*
 679 *ende leve ewelijc.*¹³⁹ Hier schijnt gods sentencie haert, want metten pinen di hi hem voer ghegheven

134 Na niet *ontbreekt* quod etiam in aliis maledictionibus hominum notandum est (*idem*).

135 *Vertaling van id est pro peccato (idem)*.

136 *Glos*: Cherubin was enghelc wachte; het bediet: volheit der const.

137 Na hoverden *ontbreekt* et est vox Trinitatis (*kol. 1075*).

138 Na ane *ontbreekt* et est vox plangentis; quod patet, quia factus est a me, ut esset quasi unus ex nobis, si stetit (*idem*).

139 Na ewelijc *ontbreekt* Additio 1. Quod dictum est vivat in aeternum, ad opinionem hominis trahendum est, quasi dicat, et comedat hac opinione, ut vivat in aeternum, vel aeternum accipitur pro multo tempore. Quidam tradunt eos fuisse in paradiso septem horas (*idem*). *Vervolgens werd ook een zin uit de lopende tekst weggelaten*: Aposiopesis est, quasi videte, vel cavete, vel ejicite eum (*idem*).

hadde, soe verdreef hine uutē paradise.¹⁴⁰ Mer hets anders. Want die pine die god hier gaf, die mynghelde hi met ont-[11ra]fermherticheit.¹⁴¹ Want om dat sy leven moesten in caytivicheiden, soe haer
682 leven langhere gheweest hadde, soe oec haer catyvicheit te meerre gheweest hadde. Hadden si dan gheten van dien houte des¹⁴² levens, soe soudē si te langher in catyvicheiden gheleeft hebben. Ende en es
685 ben. Want men vint noch enighe eylande inder see daer nyemant bynnen sterven en mach. Ende oec in enen lande dat Sores heet, soe verlingt men dleven met haerkennen teten die daer aen boem bladerē wassen. Ende Alexander screef Aristotelesse, sinen meester, dat die papen vander sonnen ende der
688 manen bomen alte langhe bleven levende metter vrocht van dien bomen.

*Ende god verdreef Adame uutē paradise, om dat hi deerde werken soude daer hi af ghenoeēen was, dat was inden
acker bi Damasco, dat namaels gheheiten wert Hebron. In dien acker doedde Caym Abel sinen brueder,
691 ende daer bi es Adam ende Eva begraven in die dobbel donwiere. Ende god sette voer den paradise der weeldicheit Cherubin ende een vierich swert ende beruerlijc, om dat dinghel den duvel dvinghen soude ende tvierich swert den mensche. Of god sette daer tvier biden dienste der enghelen, om dat hi besluten soude
694 den inganc des paradijs. Ende dits gheheiten ‘een swert drayende’. Dats alsoe wy inden text ghediet-schet hebben ‘allesens snidende’, want het was den mensche pine dat hi in beiden siden ghecasteit waert.¹⁴³ Of het mocht heiten na die lettere ‘een draeyende swert’, om dat het lichtelijc keerde om wech
697 te doene, als god willen soude. Want het was wech ghedaen te enen tide, doen Enoch ende Helias daer in ghinghen. Mer te male en waert niet wech ghedaen voer in Cristus doet, doen waert¹⁴⁴ al ghebluscht. Vraechtmen wat dit vier verteerde, soe machmen segghen dat een maniere van viere es als men in Sin-
700 ter Claes vite leest: Waert datter iemant sijn hant aen dade, hi soude den [11rb] brant ghevoelen mer hi en solde niet verbernen. Ende dusdane vier en hevet negheenre materien te doene om te verterene, ende dusdaen vier bernt den gheest. Echter vraechtmen waer by dat god den mensche liet tempteren,
703 als hi wiste dat hi vallen soude, ende van vele ander dinghen in deser manieren. Soe machmen daer toe segghen dat het god also woude. Vraechtmen waer om dat hijt woude, soe eest sotte vraghe te ondersuekene die sake van gods willen, om dat sijn wille es sake van allen saken. Mer¹⁴⁵ niemant en onder-*

140 *Na paradise ontbreekt* Additio 2. Ejectionem primorum parentum repraesentat Ecclesia in Capite jejunii, cum ejicit ex se poenitentes. Ciliciem dat in signum tunicarum pellicearum, cinerem sub his verbis. Cinis es, etc. Et in memoriam maledictionis, ejecti ardentes caudelas ferunt, quia pro opere, quo porrexerunt manus ad pomum vetitum, apposita est ignea rhomphaea paradiso. Trans-eunt quoque ad aliam ecclesiam, et clauduntur coram eis tores in signum aditus paradisi quondam occlusi. Non ad mensam, sed super terram comedunt, quia, maledicta terra in opere tuo. Nemo dicit eis ave, quia nondum mutatum erat nomen Evae quod in salutatione beatæ virginis Mariæ factum est (*kol.* 1075-6).

141 *Na ontfermherticheit ontbreekt* ut verum de eo appareat: Cum iratus fueris misericordia recorda-beris (*kol.* 1075).

142 *Hierna langhe doorgestreep.*

143 *Deze zin is toegevoegd.*

144 *Na waert is g geëxpungeerd.*

145 *De rest van de tekst is toegevoegd.*

706 winde hem tondersuekene waer bi god den mensche sceppen wilde, dien hi wilde dat hi vallen soude,
waert bi dat hi dinghelen sceppen wolde, welker val hi seker voer wiste. Ende waer om hi des conincs
Pharoens herte verharden woude ende Marien Magdalenen herte ter penitencien vermorwen; waer
709 omme hi Sinte Peter, die sijns drywerven loechende, berouwenisse in sant ende Judasse in sijn sonde
liet wanhopen; waer om dat hi enen vanden mordenaren in sant die gracie van bekerene ende hi sinen
gheselle al sulken gracie niet verlenen gheven en wilde; waer om hi den enen sondaer trect ende den
712 anderen niet: niemant en onderwinde hem dit tondersuekene, hoe wijs hi es. Want dit ende deser ghe-
like sijn gods werke, die niet ondersocht werden en moghen vanden menscheliken synnen. Sinte Pau-
wels schijnt dat dese vraghen cortelijc ontbint: *god, seit hi, verhaert dien hi wilt ende hi ontfermt dien hi wilt.*¹⁴⁶

Bij de afbeelding op het omslag

De afbeelding op het omslag van dit nummer toont een versierde initiaal met de kerkvader Hieronymus, die de proloog tot zijn bijbelvertaling schrijft. De miniatuur is geplaatst aan het begin van Petrus Naghels proloog tot zijn Historiebijbel (f. 1r, Den Haag, K.B. 78 D 38)

Copyright: KB Den Haag.

146*Rm.* 9,18.

Eenheid zonder centrum

Jef Bogman

Met het artikel *Postmodernisme in de Nederlandse en Vlaamse poëzie. Een verkenning*. (*Nederlandse Letterkunde*, 2002) en het vervolgens door hen (samen met Gillis Dorleijn) geredigeerde nummer van *Nederlandse Letterkunde* (2002) zijn Jos Joosten en Thomas Vaessens een interessante discussie gestart over de nieuwste poëzie. De vraag waar het om draait is welk beroep deze poëzie doet op de lezer. Een van de centrale stellingen (met name van Joosten, Vaessens en J.H. de Roder) is dat het niet zinvol is de nieuwe poëzie op eenheid en samenhang te lezen. Dat streven zou een uit het modernisme stammende visie vertegenwoordigen, die op de nieuwe postmoderne gedichten niet anders dan stuk kan lopen. Om hun stelling kracht bij te zetten geven ze voorbeelden uit gedichten van onder anderen Peter Verhelst, Arjen Duinker, Dirk van Bastelaere en Peter Holvoet-Hanssen en proberen ze het modernistische eenheidsdenken te ontmaskeren. De beschouwingen zijn op het eerste gezicht helder en beredeneerd. Maar toch wrikt er iets op het punt van het veronderstelde gebrek aan eenheid en de argumentatie voor een andere leeswijze.

1.

Zo is er in de gedichten die Jos Joosten en Thomas Vaessens als voorbeeld geven meer samenhang te ontdekken dan zij veronderstellen. Volgens hen is er sprake van postmoderne poëzie wanneer 'de op coherentie en herkenning gerichte modernistische leesstrategie wordt verstoord'.¹ Deze verstoring vindt plaats op drie niveaus: 1. 'De tekst vertoont, ook als hij zich op het eerste gezicht als chaotisch aan de lezer voordoet, op een hoger niveau een innerlijke samenhang';² 2. 'De tekst representeert een subject; er klinkt een "stem", al is dat apert niet de stem van de auteur (het gedicht als autonome, maar plausibele historische taalhandeling)';³ 3. 'Het gedicht is een "organische" eenheid en wordt als natuurlijk en authentiek gewaardeerd (het gedicht als bron van bijzondere kennis)'.⁴

Als voorbeelden van verstoring van het eerste niveau noemen zij gedichten van Peter Verhelst, Lucas Hüsken en Gerrit Krol. Uit Verhelsts *Verhemelte* citeren zij de volgende twee passages (waartussen volgens hen een opsomming van beelden wordt gegeven):

[...] Kijk maar, zeg je,
en je wijst: een rorschachtest, een postmodern gedicht
zwermt uit over de vloer. Details, we zoeken
naar details: reacties, tics, een silhouet, een jongen
met zijn rug tegen een jongen aan bijvoorbeeld, die suggestie
van een boterscène. Meisje dat zich vasthoudt
aan een lolly. [...]

[...] Het beeld
kruipt uit zijn eigen vel, ligt te krioelen, breekt
onder mijn ogen. Nein. Er wil geen orde zijn,
vertelt de lichtkrant, willekeurig
splitst het mozaïek zich op
en genereert een eindeloze ketting van wat mogelijk / onmogelijk
kan zijn terwijl we dankbaar knikken
knikken

Uit Krols *Geen man, want geen vrouw* citeren zij:

Niet de rivier, maar de vrijheid, uithalend in lussen naar links en naar
rechts langs de horizon en weer terug.
Niet terug, maar om een stad heen en verder.
Geen stad, maar een hoogte en het is de laagte die zij zoekt.
Niet zoekt, maar vindt.

Over het gedicht van Verhelst schrijven Joosten en Vaessens nu, dat het de lezer
confronteert

met een chaotische uitstorting van beelden die geen enkel[e] pretentie hebben op een hoger
plan een eenheid te zijn. Verhelst gebruikt alle uithoeken van de taal, zodanig zelfs dat het
gedicht zelf in het gedicht als metafoor gebruikt wordt. Elke centrale ordenende instantie is
totaal afwezig.⁵

Over de passage van Krol schrijven ze dat die bepalend is voor het stramien van de
bundel, een stramien dat ze typeren als:

Alles wat beschreven wordt, wordt onmiddellijk gecorrigeerd en elke bewering wordt direct ont-
kend. Deze spoorwisselingen ('niet zus, maar zo'; 'geen dit, maar dat') maken deel uit van een
logica van het verdwalen: de dichter volgt niet doelbewust een vooraf bedachte route, maar hij
zet zichzelf steeds op een zijspoor dat een andere kant opgaat. De ondoelmatigheid wordt tot
programma verheven en de werkelijkheid kan klaarblijkelijk niet zomaar beschreven worden.⁶

Een probleem echter bij deze geciteerde passages is dat ze weliswaar over de afwezigheid van orde gaan, maar dat de woorden die die afwezigheid beschrijven zelf wel geordend zijn. Om de ordeloosheid te benoemen bedienen Verhelst en Krol zich van zinnen die geordend zijn volgens de regels van de Nederlandse grammatica.

Als voorbeeld van verstoring van het tweede punt geven Joosten en Vaessens enkele regels uit het gedicht *JAN VAN EYCK, DE ARNOLFINI-BRUILOFT (1434)* van Dirk van Bastelaere. Volgens hen problematiseert Van Bastelaere in dit gedicht de positie van de schepper, en krijgt de lezer geen ultiem uitsluitel, of 'de dichter afwezig, aanwezig of afzijdig' is.⁷ Het gedicht luidt in zijn geheel als volgt:

JAN VAN EYCK, DE ARNOLFINI-BRUILOFT (1434)

1

Ze cirkelen traag door de gotiek
Van de leegte. Een paar voor de tijden
De handen opeen.

Zijn hoed is een onding
Dat de dood niet belemmert en de val
Van stoffen laat zijn lichaam vermeend.

Zo wil ik denken dat het toen al
Wegbleef en wellicht,
Geheel anoniem

In een kerkvloer van hardsteen verviel.

2

Dit paar uit het elders,
Van perfectie verwezen,
Het zal bestaan

Door de man in het midden.
Zich noemend Van Eyck
Bood hij zich aan als getuige.

Ook nu in die opstelling

Smokkelt hij zich de tijd uit;
De bolronde spiegel weet hem te bewaren.

Dat men kan zeggen, turend
Naar binnen: dankzij afzijdigheid
Zal hier zijn geweest

De spiegelman Dirk van Bastelaere.

De regels die Joosten en Vaessens aanhalen zijn de laatste vijf. Hoe de positie van de schepper geïmagineerd wordt, geven ze niet aan, evenmin waarom ze vinden dat de lezer geen uitsluitend krijgt over de afwezigheid, aanwezigheid of afzijdigheid van de 'dichter'. Uitsluitend is er inderdaad niet zonder meer, maar er is wel meer aan de hand dan het problematiseren van de positie van de schepper of dichter. Dit meer schuilt in de samenhang tussen vorm en inhoud. In het gedicht verwoordt een 'ik' zijn beleving van het schilderij van Van Eyck. Hij beschrijft wat hij ziet en hoe hij het schilderij interpreteert. De kleren van de man brengen hem op de gedachte dat diens lichaam 'toen' misschien al dood was. 'Toen', waarschijnlijk het tijdstip waarop het doek geschilderd werd. In het tweede gedeelte van het gedicht wordt de schilder niet als maker genoemd maar als getuige, een positie waarvan de 'ik' constateert dat de bolronde spiegel die 'nu' nog bewaart. Verder wordt als wens of constatering uitgesproken - de constructie van de 'dat'-zin laat dat in het midden - dat de spiegelman Dirk van Bastelaere dankzij afzijdigheid 'hier' zal zijn geweest. 'Hier', dat kan in het gedicht en in het schilderij betekenen. Beiden blijven mogelijk, ook na lang turen. Dat dat kan, komt niet alleen door de invulbaarheid van de woorden, die vóór de 'dat'-zin zijn weggelaten, maar tevens door andere vormaspecten. 'Toen', 'nu' en 'hier' komen daarmee zowel tegenover als dicht bij elkaar te staan. Het motief van het al dan niet aanwezig zijn immers wordt opgeroepen in een taal die verwantschap vertoont met de bolvormige spiegel, die Van Eyck op de achterwand van het vertrek heeft geschilderd. Door de bolle vorm van de spiegel wordt de ruimte op het schilderij licht anamorfotisch weergegeven. De twee figuren in het midden van de spiegel, volgens het verhaal Jan van Eyck en een jongen die beide getuigen waren bij het huwelijk van Arnolfini en zijn vrouw, zijn in hun normale gedaante te zien, hun omgeving is vervormd. Op een vergelijkbare manier gebruikt Van Bastelaere een aantal zinswendingen, die het gewone Nederlands lichtelijk vervormen. Zo zijn uitdrukkingen als 'de gotiek van de leegte' en 'een paar voor de tijden' begrijpelijk en onbegrijpelijk tegelijkertijd, door verdraaiing van gebruikelijke woordopvolgingen. Op 'de gotiek van' volgen normaalgesproken woorden als 'de late middeleeuwen'. Meer voor de hand liggend zou ook zijn 'de leegte van de gotiek'. In plaats van 'een paar voor de tijden' zou 'een paar voor alle tijden' vanzelfsprekender zijn. Nu brengt juist het bepaalde lidwoord 'de' onbepaaldheid met

zich mee. Iets soortgelijks speelt in de zinswending 'Van perfectie verwezen'. 'Verwezen' kan onthutst, verslagen, verbannen of naar een ander plaats gestuurd betekenen. In alle betekenissen is de verbinding met 'van' ongewoon en wordt in het midden gelaten bij wie of wat de perfectie hoort. Ook in ander opzicht wordt niet opgeschreven wat voor de hand ligt: verschillende zinnen beginnen met inversie ('Zich noemend Van Eyck', 'Ook nu in die opstelling / Smokkelt hij', 'dankzij afzijdigheid / Zal hier zijn geweest') en hoewel de tweede strofe van het tweede gedeelte ritmisch gezien met het woord 'aan' zou kunnen eindigen en zo op het woord 'bestaan' van de eerste strofe rijmen, wordt dat niet gedaan. Tegelijk worden deze onregelmatigheden omlijst door een evenwichtige, of om in de termen van het gedicht te blijven: spiegelende, versstructuur. Beide gedeelten van het gedicht zijn opgebouwd uit drieregelige strofen en worden afgesloten met een eenregelige strofe. Dat het tweede gedeelte een drieregelige strofe meer bevat dan het eerste gedeelte zou gerechtvaardigd kunnen worden doordat 'de spiegelman Dirk van Bastelaere' zich met zijn constatering of wens aan het schilderij toevoegt – hetgeen ook de betekenis van 'hier' als 'in het schilderij' aannemelijker maakt. Een inhoudelijk effect van de evenwichtige structuur zou kunnen zijn, dat de afzijdig aanwezige spiegelman door zijn verwantschap met de heer Arnolfini als persoon afwezig is.

Om de verstoring op het derde punt te verduidelijken zetten Joosten en Vaessens het postmoderne gedicht af tegen onder andere de poëzie van Nijhoff en Van Ostaijen. Deze dichters stonden volgens hen een organische opvatting voor, die door het postmodernisme wordt losgelaten.

Ook het modernistische gedicht, waarin dichters als Nijhoff en Van Ostaijen immers een 'organische' orde zagen, werd gepresenteerd als een bolwerk van authenticiteit; als een manifestatie van bijzondere harmonie; als een *natuurlijk* (organisch) tegenwicht voor de *kunstmatige* (mechanische) orde van de moderne wereld.⁸

Waar Nijhoff en Van Ostaijen deze opvatting geformuleerd hebben, vermelden Joosten en Vaessens niet. Of ze in overeenstemming is met hun poëtica's is de vraag. In elk geval verstond Van Ostaijen onder organische poëzie iets anders dan een natuurlijk tegenwicht voor de kunstmatige orde van de moderne wereld. Het ging hem eerder om poëzie die door middel van een autonome vorm (hij sprak van 'aseïteit') uitdrukking kon geven aan primaire ervaringen. Voor hem was organische poëzie dichtkunst waarin

gestreefd wordt naar een formele aseïteit, naar een constructie uit het afwegen tegenover elkaar van in zichzelf reeds gave gedeelten, een aseïteit, die in haar wezen dicht blijft bij de eerste psychiese of voorstellende ervaring van het gebeuren en in haar uitdrukking door het samenvoegen van deze omgrensdheden daarnaar streeft dit elementair psychiese suggestief [...] weer te geven.⁹

Maar dat terzijde. Als voorbeeld van het loslaten van de gedachte van een organische orde halen Joosten en Vaessens de volgens hen 'programmatische' vijftiende regel naar voren van 'het voor de rest in sonnetvorm gegoten' gedicht *Anja's kast* 3 van Dirk van Bastelaere.

In de klassieke poëzie is het sonnet bij uitstek symbool van de harmonie en totale orde. Bij Van Bastelaere luidt de gebruikelijke veertiende slotregel van het sonnet:

Hij is een verstoorder van orde.

Waarna, na een witregel - als ultieme paradox *rijmend* - een breekijzer tussen de harmonie wordt gewrikt:

Wat hij al niet doet om geen sonnet te worden.¹⁰

Als deze regel al een breekijzer in de harmonie is, dan wordt hij er niet tussen gewrikt, maar er aan toegevoegd. Maar ook dat terzijde. Joosten en Vaessens vermelden niet dat de 'hij' die de orde verstoort Anja's kast is. Deze kast, is uit het gedicht in zijn geheel op te maken, past niet in de orde die Anja en de 'ik' van het gedicht met elkaar verbindt: een verhouding van vluchtigheid en onafzijn. Net als Nijhoff verwoordt Van Bastelaere het vluchtige en onaffe (grotendeels) binnen de affe vorm van het sonnet. De laatste regel geeft daaraan een onverwachte wending. Maar om dat postmodern en programmatisch te noemen?

Gaat het Joosten en Vaessens bij dit voorbeeld om een structurele kwestie, het verstoren van de sonnetvorm, als ze vervolgens hun betoog voortzetten en een tweede voorbeeld geven uit de reeks *Anja's kast*, wordt de verstoring in de inhoud van de tekst gezocht:

Drie gedichten eerder, in 'Anja en de basviool 2', zien we dezelfde constructie van een vijftiende regel. Ook hier is duidelijk dat gewrikt wordt aan de almacht van de ordenende instantie, in dit geval 'God', met opnieuw een veelzeggend rijmwoord.

Het is een list van God, die Anja

Bij zich wil en dit gedicht kapot.¹¹

Waarom het rijmwoord veelzeggend is, wordt niet uitgelegd. Evenmin waaruit duidelijk zou blijken, dat aan de almacht van God gewrikt wordt. In de hier geciteerde regels staat eerder duidelijk, dat het God is die zich van een list bedient en het gedicht kapot wil maken. In de twee voorgaande regels van het gedicht is te zien wat de list van God inhoudt:

Dan wiekt haar basviool het nachtraam uit.
De muziek strekt zijn nek als een zwaan.
Het is een list van God, die Anja

Bij zich wil en dit gedicht kapot.

Op vergelijkbare wijze als Joosten en Vaessens gaat J. H. de Roder te werk als hij het ontbreken van eenheid in de poëzie van Arjen Duinker wil demonstreren. Hij is er van overtuigd dat het gedicht *vooruitzicht* van Arjen Duinker niet 'naar een eenheid toe te interpreteren' is.¹² Dat kan gelden voor de aaneenrijging van woorden in de eerste en tweede strofe, maar het gedicht als geheel geeft, ingezet door de titel, toch duidelijk het perspectief aan waarin deze woorden bij elkaar komen.

vooruitzicht

Enerzijds is de verte een gulle gever
Vogels, liefdes, dromen, illusies,
Nabijheid, zekerheid, schuim, onbekends,
Veren, huiden, bomen, kopjes,
Angsten, trillingen, tijd, grimas,
Gewoontes, hout, fluweel, stenen,
Wind, wolken, echo's, echo's van echo's,
Getallen, grappen, schouders, concurrentie.

Enerzijds schenkt de verte ons
Vruchten, stoelen, tafels, papier,
Armoede, knieën, woede, glinstering,
Koraalrif, ramp, monster, lijn,
Petten, kragen, mouwen, schoenen,
Verdriet, wapens, insecten, passie,
Besluiten, plattegronden, vulkanen,
Diamant, stroming, verhaal, koffie,
Dofheid, verbanden, motoren, adem.

Anderzijds is de verte een alleseter
Die ons opslokt, dat weet iedereen.

Wordt hier niet gezegd dat de verte twee kanten heeft, een die van alles te zien of verwachten geeft en een andere die ons opslokt? Anders gezegd: gaat het niet om twee aspecten van een notie als 'vooruitzicht', waarbij wat veelbelovend is ook verblindend kan zijn? Twee kanten, waarbij de ene geïllustreerd wordt door een willekeurige opsomming (omdat ieder dat voor zichzelf op een andere manier zal invul-

len), en de typering van de andere kant kan volstaan met de woorden ‘alleseter’ en ‘opslokt’ (omdat iedereen dat weet).

2.

Om modernisme en postmodernisme van elkaar te onderscheiden stellen Joosten en Vaessens dat het postmoderne gedicht niet naar één herkenbare werkelijkheid verwijst, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Paul van Ostaijens *Bezette stad*.

Het postmoderne gedicht verwijst niet naar één herkenbare werkelijkheid, of beter: het vecht het idee aan dat er, uiteindelijk, één diepste referentieel niveau is. Voor de modernisten lag dat anders, hoe chaotisch hun teksten zich soms ook voordoen. Van Ostaijens *Bezette stad* mag een uiterst complexe tekst zijn, het gedicht verwijst van het eerste tot en met het laatste woord naar het Antwerpen van de oorlogsjaren. De relatie tussen de woorden en hun referenten in die werkelijkheid blijft intact.¹³

Nu zijn de eerste woorden uit *Bezette stad* ‘OPDRACHT aan Mijnheer Zoënzó’ (een opdracht aan iemand die met zijn naam veralgemeend wordt), gevolgd door een citaat uit de bijbel (‘U zal veel worden vergeven’) en luiden de laatste ‘alle dijken breken’, een uitdrukking die niet direct met Antwerpen te verbinden valt. Veel andere fragmenten, zoals citaten uit liedjes en films, verwijzen met hun verschillende talen naar een wereld die de grenzen van Antwerpen overschrijdt. Dat die liedjes en films voor de Antwerpenaar van die tijd herkenbaar waren, omdat ze in zijn stad te horen en te zien waren, wil niet zeggen dat daarmee ook naar ‘een diepste referentieel niveau’ verwezen werd. Herkenbare werkelijkheid en een diepste referentieel niveau liggen niet vanzelfsprekend in elkaars verlengde. In *Bezette stad* verhindert de spanningsverhouding tussen de verschillende fragmenten het herkenbare op één niveau bij elkaar te brengen.

Als een van de belangrijkste woordvoerders van het eenheidsdenken wordt W. Bronzwaer naar voren gehaald. Volgens J.H. de Roder gaat het zoeken naar eenheid samen met een opvatting over poëzie, die niet accepteert dat er een grens is tussen taal en werkelijkheid en dat het taalteken willekeurig is, en er van uitgaat dat poëzie, op basis van het principe van iconiciteit, aan die willekeur zou ontsnappen. Illustratief daarvoor is voor hem het volgende citaat uit Bronzwaers *Lesen in lyriek*, waarmee een beschouwing van het vrije vers wordt besloten:

Voor het overige is de dichter in geen enkel opzicht vrij: hij is gebonden aan de eis dat de vormtaal van zijn gedicht een icoon dient te zijn van de betekenis die hij wil overdragen, en dat er geen betekenis is die niet door de vorm van zijn woorden wordt uitgedragen.¹⁴

Volgens De Roder zou Bronzwaer hier beweren, dat er bij de dichter eerst sprake is van een betekenis (die 'een iconische uitdrukking van de betekenis zou moeten zijn'), waarvoor daarna een poëtische vorm wordt gezocht - waarmee het literair platonisme zou herleven en de lezer zou worden uitgeschakeld.

De betekenis van een gedicht ligt immers iconisch verankerd in het gedicht en wil de lezer wat beweren dan dient hij slechts te expliciteren hoe het principe van de iconisering wordt toegepast in het gedicht dat hij onder handen heeft.¹⁵

Volgens hem zou er dan ook voor Bronzwaer een ideale en juiste lezing van een gedicht bestaan en zou hij het gedicht als een autotelische entiteit zien.

Maar is dat wel de opvatting van Bronzwaer? Allereerst is het de vraag of Bronzwaer met de woorden 'dat de vormtaal van zijn gedicht een icoon dient te zijn van de betekenis die hij wil overdragen' bedoelt dat er *eerst* een betekenis is waarvoor vervolgens een vorm wordt gezocht. Die betekenis kan ook ongearticuleerd zijn en door middel van de vorm gezocht worden. Kijken we verder dan dit ene citaat, namelijk daar waar Bronzwaer uitlegt wat hij onder iconiciteit en iconisering verstaat, dan blijken zijn overwegingen ook die richting uit te gaan. Volgens Bronzwaer zijn taaltekens 'in principe [...] *niet*-iconisch' en 'symbolisch'¹⁶, maar wordt er in poëtisch taalgebruik naar gestreefd om aan 'de willekeur en de opzegbaarheid van de tekens te ontkomen'.¹⁷ Met die opvatting baseert hij zich op Lotman, die in taal een primaire en een secundaire code onderscheidt. In de primaire code, het dagelijkse taalgebruik, zijn woorden willekeurig, in de secundaire wordt geprobeerd die willekeurigheid te doorbreken en betekenissen op te leggen die iconisch zijn. Als voorbeeld geeft Bronzwaer het woord 'kunstenaar'. Binnen de primaire code is dit woord

een volledig willekeurig of symbolisch teken, maar op grond van het feit dat het ook van een secundair systeem deel uitmaakt is het *niet* willekeurig meer: het vormkenmerk '-aar' brengt noodzakelijk met zich mee dat een kunstenaar iemand is die actief kunst bedrijft. Dit aspect van de betekenis van het woord is *niet opzegbaar*.¹⁸

Daarmee is de secundaire code de code waarin 'we al dan niet terecht denken dat woorden eindigend op -aar de betekenis "bedrijver van een handeling" hebben.'¹⁹ De gedachte is nu dat de poëtische taal als een secundaire code werkt.

Poëzie is dát taalgebruik waarin wij ernaar streven aan de willekeur of de opzegbaarheid van de tekens te ontkomen, waarin wij de taal niet meer willen laten verwijzen naar een werkelijkheid, maar haar gebruiken om nieuwe betekenissen op te roepen en daardoor nieuwe werkelijkheden tot stand te brengen.²⁰

Poëtisch taalgebruik zal daarmee volgens Bronzwaer de woorden een iconische functie opdringen.

Woorden worden in de poëzie tot iconen. Enerzijds verwijzen ze altijd naar hun conventionele betekenis in de primaire code, anderzijds verwijzen ze naar een nieuwe betekenis waarnaar ze strikt genomen niet kunnen verwijzen omdat ze deze nieuwe betekenis zelf *zijn* in de zin van *als icoon* afbeelden.²¹

In deze formuleringen wordt de lezer nergens buitengesloten en kan er van een gedicht geen ideale naar eenheid strevende interpretatie zijn. Waar het Bronzwaer om gaat is het proces van iconisering in poëtisch taalgebruik: het accent dat de secundaire code aan de primaire oplegt door de woorden een bepaalde vorm te geven. Een vorm die betekenissen uitsluit en toevoegt. Vervolgens behandelt Bronzwaer een heel boek aan procédé's die in poëtisch taalgebruik gehanteerd worden om iconiciteit tot stand te brengen.

Tegenover het denken in termen van eenheid en orde stelt De Roder Foucaults begrip 'heterotopie'. Heterotopieën, verduidelijkt hij Foucault aanhalend, veroorzaken verontrusting en doen dat

omdat ze verhinderen dat men kan zeggen 'dit *en* dat', omdat ze gemeenschappelijke namen stukbreken of door elkaar haspelen, omdat ze al van te voren de syntaxis 'stukslaan', en dan niet alleen die, welke zinnen construeert, - maar die, minder in het oog lopend, welke woorden en dingen (naast en tegenover elkaar liggend) *tot één geheel laat worden*.²²

Volgens De Roder nu zou de poëzie van Arjen Duinker als een 'lyriek van de heterotopie' gelezen kunnen worden. Als voorbeeld geeft hij diens gedicht *Voor Charles Simic*:

Voor Charles Simic

Hier heb je een varken,
Daar heb je een scharminkel,
En prompt heb je hier -
Zo gaat dat nu eenmaal -
Een boek en heb je
Daar een krant.

Laat me even denken.

Laat me nog even denken, alsjeblieft.

Ziezo, varken en scharminkel
Zijn de straat op gegaan,
Als boek en krant,
Geen van twee bestand
Tegen zware kou.
De man die ze leest
Zal ze willen verkopen
En slagersknecht zijn.

Dit alles is werkelijk
Een rechtstreeks gevolg
Van hier en daar
En op en af
En nu en dan
En wel of niet
En zus en zo
En allerlei.

Volgens De Roder is in dit gedicht 'geen gemeenschappelijke ruimte denkbaar, waarin plaats is voor enerzijds het varken, het scharminkel, het boek en de krant en anderzijds het varken en het scharminkel *als* boek en krant.' Maar, stelt hij, bij Duinker 'krijgen zij hun plaats niet in het alibi van de taal, maar in het alibi van de werkelijkheid'.²³ Met de omschrijvingen 'gemeenschappelijke ruimte' en 'alibi van de taal' verwijst De Roder naar wat Foucault naar aanleiding van een vreemde opsomming van dieren bij Borges schrijft, namelijk dat er geen gemeenschappelijke ruimte bestaat waarin die dieren bij elkaar zouden kunnen staan,

behalve in de immateriële stem die de opsomming ervan uitspreekt, en behalve op de bladzijde waar deze wordt opgeschreven. Waar zouden ze ooit naast elkaar kunnen komen te staan, tenzij in het alibi van de taal?²⁴

Is voor Borges' opsomming volgens Foucault alleen een gemeenschappelijke ruimte denkbaar op papier en in het alibi van de taal, in het gedicht van Duinker is die ruimte volgens De Roder niet denkbaar. De dieren en de dingen krijgen hun plaats dan ook niet in het alibi van de taal, maar in dat van de werkelijkheid. Daar voegt hij nog aan toe, dat er dus toch zoiets blijkt te bestaan als 'een grammatica van de heterotopie' of 'een grammatica van "dit *en* dat"'.²⁵ Dus, waar Foucault het begrip 'heterotopie' invoert om het tegenovergestelde van orde en ordening te benoemen, hanteert De Roder het begrip om de poëzie van Duinker te karakteriseren – ervan uitgaande dat die poëzie ordening mist –, maar beschrijft hij die vervolgens als een taal waarin de heterotopie geen alibi krijgt. Hoe kan er dan een 'grammatica van de heterotopie' bestaan? Anders gezegd: hoe kan er een grammatica van

de heterotopie bestaan, die een grammatica van ‘dit *en* dat’ is? Of, zoals De Roder het in een volgende zin formuleert: ‘een grammatica die de heterotopie *voortbrengt*’.²⁶

Het probleem is hier niet alleen dat Foucaults begrip gebruikt wordt voor het tegenovergestelde van hetgeen waarvoor het bedoeld is, maar ook dat het gedicht niet geanalyseerd wordt en in plaats daarvan wordt aangenomen, dat wel duidelijk is wat er staat. Zou Foucaults begrip van toepassing zijn op Duinkers poëzie, dan moet dat in een analyse van de verstoorde syntaxis van het gedicht tot uitdrukking kunnen komen. Bronzwaers begrip ‘iconisering’ kan daarbij goed van pas komen, om zo te laten zien hoe Duinker in dit gedicht een secundaire code op de primaire probeert te leggen. In het gedicht begint een secundaire code te werken op het moment dat het varken en het scharminkel *als* boek en krant de straat op gaan. In hun gedaanteverandering is de orde gedeeltelijk gehandhaafd, in zoverre dat wat aanzienlijker is dan het andere dat ook blijft (varken: boek - scharminkel: krant), maar wordt hij verstoord doordat met het woord ‘als’ slechts een impliciete verbinding gemaakt wordt tussen oude en nieuwe identiteit. Gaan ze ‘verkleed als’ of ‘in gedachten als’ boek en krant? Een tweede verstoring van de normale referentiële functie van taal is, dat niet vermeld wordt waarom het ertoe doet, dat ze geen van tweeën bestand zijn tegen zware kou. Impliciet wordt zo aangegeven dat ze kwetsbaar zijn, terwijl nergens uit blijkt wat voor weersomstandigheden er heersen op straat. Toch is kwetsbaarheid vanaf dat moment een element dat kan meespelen bij het lezen van de volgende regels. Ook die regels houden zich niet aan wat normaal is. Op zich is het niet vreemd dat iemand hen leest als boek en krant, maar wel dat niet vermeld wordt waarom hij hen daarna zal willen verkopen en slagersknecht zal zijn. Medebepalend in die vreemdheid is het dubbele gebruik van het woord ‘zal’: als hulpwerkwoord en als werkwoord dat waarschijnlijkheid uitdrukt. In het volgende wordt die vreemdheid voortgezet met verklaringen die geen verklaringen zijn - dubbelop zelfs, doordat in de laatste regel het dualisme (van onder andere ‘hier en daar’) wordt losgelaten.

Zoals Joosten en Vaessens bij hun bespreking van de vijftiende regel in twee *Anja*-gedichten van Van Bastelaere vorm en inhoud met elkaar verwarren, zo verwisselt Joosten structuur en inhoud bij een van de begrippen die hij introduceert om de nieuwe poëzie te analyseren. Met als testcasus drie bundels van Peter Holvoet-Hanssen stelt hij voor een analyse te maken, die gericht is op wat hij ‘betekenislijnen’ noemt. Dit begrip gebruikt hij als synoniem voor ‘motief’ en ‘leidmotief’,²⁷ en hij plaatst het voor zijn analyse op ‘structuurniveau’.²⁸ Op structuurniveau beweegt deze analyse zich echter nergens, want bij het volgen van de ‘betekenislijn van de vos’ door de drie bundels doet hij niets anders dan aanwijzen waar het woord ‘vos’ voorkomt – een louter thematische of inhoudelijke bezigheid. Het is dan ook de vraag of, zoals Joosten stelt, een analyse op dit niveau ‘nooit tot één

centrale gedachte²⁹ of ‘sluitend verhaal’³⁰ kan komen – nog afgezien van het feit dat het niet geprobeerd wordt. Als hij vervolgens stelt dat het wel mogelijk is om een koppeling te maken met een ander niveau, het inhoudelijke, gaat het dus feitelijk om een schijnkoppeling, en is het vreemd dat wat eerst niet kon nu wel mogelijk is.

Omdat Joosten ervan uitgaat dat in de nieuwe poëzie betekenislijnen niet op één punt bij elkaar te brengen zijn, bestempelt hij deze poëzie ook als ‘centrifugaal’. ‘Centrifugaal’ staat tegenover ‘centripetaal’, waarbij het eerste volgens Joosten kenmerkend is voor poëzie die ‘bij de gratie van het ongecentreerde bestaat, die geen eenheid meer aanneemt of veronderstelt’,³¹ en het tweede voor poëzie die dat wel doet. In het onderscheid tussen centripetale en centrifugale poëzie is ‘de scheiding vast te stellen van het moderne en het post-moderne’.³² Als dat zo is, is het de vraag of de termen wel zo gelukkig gekozen zijn. Letterlijk betekent centrifugaal middelpuntvliedend en centripetaal middelpuntzoekend. Wordt bij het eerste van een kern uitgegaan, bij het tweede wordt er naar toegewerkt.

3.

Wat zowel deze voorbeelden van poëzieanalyse als de theoretische onderbouwing ervan parten speelt, is een verwarring van het idee dat gedichten geen centrum hebben met de vraag ten aanzien van eenheid of samenhang. Dat gedichten geen centrum hebben wil immers niet zeggen dat een lezer niet op zoek kan gaan naar de samenhang tussen de woorden die de dichter op papier heeft gezet. Waarom zou deze ze anders bij elkaar zetten? Samenhang moet er dus ook zijn tussen de woorden in de teksten van dichters als Van Bastelaere en Duinker. Centrumloos, in de zin dat ze niet geschreven zijn vanuit een centrale gedachte, zijn ook allerlei gedichten van auteurs als Van Ostaijen. Om op dat punt een scheidslijn te trekken tussen modernisme en postmodernisme lijkt mij niet zinvol. Wie wil weten wat de dichters van recente poëzie bezighoudt, zal de samenhang tussen de door hen gekozen woorden moeten analyseren. Waar het om gaat is de vraag wat de woorden die niet vanuit een kern verbonden worden met elkaar te maken hebben.

Noten

1 Joosten/Vaessens 2001: 11.

2 Joosten/Vaessens 2001: 11.

3 Joosten/Vaessens 2001: 14.

4 Joosten/Vaessens 2001: 15.

5 Joosten/Vaessens 2001: 12.

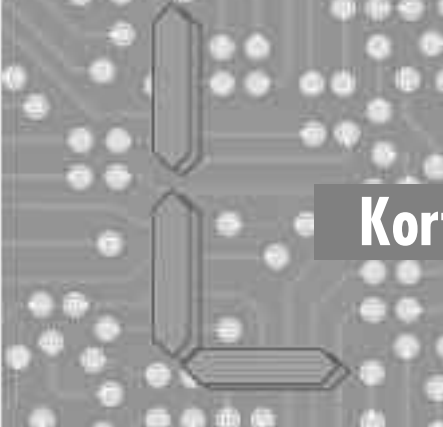
6 Joosten/Vaessen 2001: 13.

7 Joosten/Vaessens 2001: 15.

- 8 Joosten/Vaessens 2001: 16.
- 9 Van Ostaijen 1979: 277.
- 10 Joosten/Vaessens: 2001: 16.
- 11 Joosten/Vaessens 2001: 16.
- 12 De Roder 2002: 274.
- 13 Joosten/Vaessens 2001: 13.
- 14 Bronzwaer 1993: 105 - De Roder 2002: 267.
- 15 De Roder 2002: 268.
- 16 Bronzwaer 1993: 25.
- 17 Bronzwaer 1993: 29.
- 18 Bronzwaer 1993: 26.
- 19 Bronzwaer 1993: 26.
- 20 Bronzwaer 1993: 29.
- 21 Bronzwaer 1993: 29.
- 22 De Roder 2002: 276.
- 23 De Roder 2002: 276.
- 24 De Roder 2002: 275.
- 25 De Roder 2002: 277.
- 26 De Roder 2002: 277.
- 27 Joosten 2002: 310.
- 28 Joosten 2002: 316.
- 29 Joosten 2002: 316.
- 30 Joosten 2002: 317.
- 31 Joosten 2002: 308.
- 32 Joosten 2002: 310.

Literatuur

- Bastelaere, Dirk van**, 2000. *Pornschlegel en andere gedichten*. Amsterdam/Antwerpen: Atlas.
- Bronzwaer, W.** 1993. *Lessen in lyriek. Nieuwe Nederlandse poëtica*. Nijmegen: Sun.
- Dorleijn, G., Joosten, J., Vaessens, T.**, (red.) 2002. *Nederlandse Letterkunde. Over de nieuwe poëzie*, 7, 4 (dec).
- Joosten, Jos**. 2002. 'Van kern naar lijnen. Een voorstel voor eigentijdse poëzieinterpretatie geïllustreerd aan de poëzie van Peter Holvoet-Hanssen', in: *Nederlandse Letterkunde*, 7 (2002), 4 (dec): 302-321.
- Joosten, Jos en Thomas Vaessens**. 2002. 'Postmodernisme in de Nederlandse en Vlaamse poëzie', in: *Nederlandse Letterkunde*, 7 (2002), 1 (feb): 1-27.
- Ostaijen, P. van**, 1979. *Verzameld Werk. Dl. IV. Proza*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Roder, J.H. de**. 2002. 'Semantiek en poëzie. Naar aanleiding van gedichten van Arjen Duinker en H.H. ter Balkt', in: *Nederlandse Letterkunde*, 7 (2002), 4 (dec): 267-281.

Kortaf

Erik Kwakkel, *Die Dietsche boeke die ons toebehoeren. De kartuizers van Herne en de productie van Middelnederlandse handschriften in de regio Brussel (1350-1400)*.

Leuven 2002. Miscellanea Neerlandica XXVII. ISBN 90-429-1186-7.

Op het eerste blad van een veertiende-eeuws handschrift (Brussel KB 1351-72) is een voor de medioneerlandistiek belangwekkend boekenlijstje opgetekend. Het opschrift boven het lijstje luidt *Dit sijn die Dietsche boeke die ons toebehoeren*; het lijstje bevat (soms dubbele) titels van onder andere bijbelvertalingen, werken van Ruusbroec en van Hadewijch. Het handschrift is afkomstig uit Rooklooster (gesticht in 1374) nabij Brussel. Het ligt daarom voor de hand te veronderstellen dat het lijstje betrekking heeft op het volkstalige deel van de Rookloosterbibliotheek van destijds; dat is in het verleden dan ook altijd gedaan. Gelukkige bijkomstigheid is dat er relatief veel Middelnederlandse handschriften uit Rooklooster zijn overgeleverd. Een en ander heeft bij sommige onderzoekers tot een welhaast idyllisch beeld geleid van Rooklooster als centrum van de Middelnederlandse geestelijke literatuur. Volgens

deze voorstelling zou de opsteller van de boekeninventarisatie de librarius van Rooklooster zijn, die als kopiïst tevens verantwoordelijk was voor een groot deel van de Middelnederlandse handschriften uit Rooklooster. Deze anonieme librarius zou bovendien leiding hebben gegeven aan het scriptorium van Rooklooster, waar door vertaalen kopieeractiviteiten ijverig werd gewerkt aan verspreiding van de Middelnederlandse geestelijke literatuur. Vertoonde dit aantrekkelijke beeld recentelijk al enkele haarscheurtjes (zo is vastgesteld dat het boekenlijstje niet is geschreven door de kopiïst van de meeste Rookloosterhandschriften), in het proefschrift van Erik Kwakkel blijft er hoegenaamd niets van over. Want het was niet in de priorij Rooklooster, maar in de kartuis van Herne waar zo geestdriftig werd vertaald en afgeschreven.

In het eerste deel zijn studie neemt Kwakkel de 23 overgeleverde Middelnederlandse handschriften van Rooklooster uit de veertiende eeuw als uitgangspunt van zijn onderzoek. Door een nauwgezette observatie van deze handschriften weet Kwakkel tot de opmerkelijke conclusie te komen dat er in de

priorij nauwelijks Middelnederlandse handschriften werden afgeschreven. De kopiïst van een belangrijk deel van de handschriften (de Tweede Partiekopiïst, genoemd naar zijn belangrijkste product: de tweede partie van de *Spiegel historiael*) is niet afkomstig uit Rooklooster. In het tweede hoofdstuk gaat Kwakkel op zoek naar de kopiïsten met wie de Tweede Partiekopiïst heeft samengewerkt. Op grond van een nauwkeurige paleografische analyse moet volgens hem de belangrijkste van die groep kopiïsten, door Kwakkel de Necrologiumkopiïst gedoopt, geplaatst worden in de kartuis te Herne. Het is zeer waarschijnlijk dat het gehele werkverband van acht kopiïsten, inclusief de Tweede Partiekopiïst, actief was binnen het Hernse kartuizerklooster. Kortom, een groot deel van de Middelnederlandse Rookloosterhandschriften is afkomstig uit Herne.

Het tweede deel van de studie (hoofdstuk 3 en 4) is gewijd aan de boekproductie in de kartuis te Herne in de periode 1350-1400. Door de Hernse handschriften in samenhang te observeren, komt Kwakkel schrijfgewoontes van de kopiïstencoöperatie binnen de kartuis op het spoor. In het vierde hoofdstuk wordt de Hernse boekproductie in de regio Brussel geplaatst. Kwakkel laat zien dat in Herne niet alleen werd geschreven ter uitbreiding van het eigen boekenbezit, maar ook, al dan niet tegen betaling, voor religieuzen, geestelijken, leken en zelfs, naar het zich laat aanzien, voor boekhandelaars.

Het is buiten kijf dat Kwakkel een indrukwekkende studie heeft geleverd.

Op basis van scherpe observaties van de handschriften en door al even scherpe argumentaties wordt de voorname priorij Rooklooster als vertaal- en kopieercentrum ingeruild voor de kartuis te Herne. Dat is een belangrijk winstpunt. Daarnaast herbergt Kwakkels boek een schat aan gegevens over de besproken handschriften, over de schrijfcultuur binnen een kartuizerklooster, over een kopiïstenwerkverband en over de boekcultuur in de regio Brussel in de veertiende eeuw.

Al die rijkdom wordt op kloeke wijze gepresenteerd, waarbij het mij lijkt dat Kwakkel soms al te stellig zijn paleografische bevindingen deponereert op het bordje van de lezer, die vaak niet of te weinig beschikt over de benodigde paleografische intuïtie. De niet-ingewijde moet er maar op vertrouwen dat hij in handen is van een volleerd vakman, en dat vertrouwen lijkt Kwakkel wel te verdienen. Maar toch. In het verleden zijn paleografen, en zeker niet de minsten, meer dan eens door zichzelf of anderen (als Kwakkel) gecorrigeerd; daarom zou soms een enkele nuanceering niet overbodig zijn geweest. Een en ander lijkt een gevolg te zijn van de robuuste vorm van retorica die Kwakkel hanteert. Als voorbeeld kan gelden de karakterisering van enkele reacties op een artikel van Persoons uit 1966: 'Alsof zij opeens was wakker gekust, stortte de geleerde wereld zich op de tekstencollectie' (p.16).

Maar ook op een hoger niveau is het betoog niet ontbloeit van iets te enthousiaste retoriek. Kwakkel zegt meer dan eens dat zijn studie zich concentreert op de 23 overgeleverde veertiende-

eeuwse Middelnederlandse Rookloosterhandschriften. Dat is niet helemaal waar. Samen met het boekenlijstje vormt dit corpus wel het uitgangspunt van het onderzoek, maar de focus versmalt zich al heel snel tot de handschriften uit Herne die in Rooklooster terecht zijn gekomen. En dat zijn in totaal 11 handschriften (waarvan drie slechts gedeeltelijk) - de overige 12 handschriften verdwijnen uit beeld - al zijn ze wel in de bijlage beschreven, waarin vreemd genoeg wel alle 23 Rookloosterhandschriften zijn beschreven, maar niet alle overgeleverde handschriften uit Herne (16 hss.: 13 Mnl. en 3 Lat.). Kwakkels boek gaat dus over nog niet de helft van de Middelnederlandse handschriften uit Rooklooster, en eigenlijk nauwelijks over het boekenlijstje waaraan het boek wel haar hoofdtitel dankt. Zowel het lijstje als de Rookloosterhandschriften hebben denkkelijk de aanleiding voor het onderzoek gevormd, maar uiteindelijk gaat het in het boek om de Hernse kartuizers en hun handschriften. Achteraf blijkt het boekenlijstje vooral een retorische functie te hebben gehad in het betoog waarvan de boodschap 'Niet Rooklooster, maar Herne!' luidt. En dat zou misschien nog te billijken zijn, als niet juist de herkomst van het lijstje dat in het eerste hoofdstuk nog is aangewend om de volkstalige bibliotheek van Rooklooster te reconstrueren, in de nabeschouwing door Kwakkel ernstig ter discussie wordt gesteld. Hij neigt sterk naar een toeschrijving aan Herne. Dat levert een merkwaardige tegenstrijdigheid op met het beginhoofdstuk, want als de boekeninventaris het Hernse

boekenbezit betreft, kan het immers onmogelijk behulpzaam zijn bij de reconstructie van de Rookloosterbibliotheek.

Het mankement aan nuancering kan ook worden geïllustreerd aan de hand van het corpus van enkele honderden handschriften van vóór 1400 met Middelnederlands geestelijk proza, waarop Kwakkel enkele malen zinspeelt. Dit corpus is door hem in het onderzoek aangewend ten behoeve van het herkennen van kopiïstenhanden, maar de precieze status ervan blijft onduidelijk. Zo'n enorm corpus lijkt het beeld van het kartuizerklooster als belangrijk productiecentrum van 'tallose handschriften' (p.181, lees: 13 Middelnederlandse handschriften) enigszins te relativiseren. Herne is belangrijk, dat is wel aangetoond. Maar door Kwakkels woordgebruik ('vele', 'bijzonder veel', 'op grote schaal', 'tallose') worden de schrijfactiviteiten binnen de kartuis welhaast dezelfde mythische proporties aangemeten als eerder waren voorbehouden aan Rooklooster. Dat Herne zo'n uitzonderingspositie inneemt, relateert Kwakkel onder verwijzing naar secundaire literatuur aan het feit dat de monastieke boekproductie op z'n retour zou zijn aan het einde van de Middeleeuwen. Of dat werkelijk zo is, moet nog maar eens worden bewezen met behulp van het genoemde corpus. Het is niet ondenkbaar dat het scherpe oog van een paleograaf als Kwakkel nog andere monastieke productiecentra (m.n. kartuizerkloosters?) zou kunnen ontdekken binnen datzelfde corpus.

Maar dat is toekomstmuziek. Het is

duidelijk dat Kwakkel zijn talenten als paleograaf, codicoloog en neerlandicus uitstekend weet te combineren. Zijn studie lijkt te staan als een huis, al is dat ook te danken aan het overdadige stutwerk. Of het bouwwerk standhoudt, zal de toekomst wel uitwijzen. Wellicht worden de gaten, mocht men er al gaten in willen schieten, niet veel groter dan de prikgaatjes in een prachtig handschrift.

Jaap Tigelaar

Ada Geertruide Went-Beets, *Jeugd in het Beetsenhuis. Herinneringen van de jongste dochter van Nicolaas Beets*. Bezorgd door Peter van Zonneveld. Leiden, 2003. [Athenae Batavae] ISBN 90-71398-05-6

Het verleden ligt ver van ons vandaan, maar is ook vlak bij. Het ligt vlakbij, aangezien ik van bijvoorbeeld Vondel gescheiden door niet meer dan drie mensenlevens. (De duur van een mensenleven heb ik daarbij op vijftenzeventig jaar gesteld). Maar het verleden ligt tegelijkertijd ver weg, aangezien de nakomelingen van Vondel in mijn tijd Vondels achter-achter-achter-achterkleinkinderen zijn, oftewel diens zesde nageslacht. Vanwaar dit verschil tussen ‘drie mensenlevens’ en ‘het zesde nageslacht’? Voor de meeste mensen geldt dat ze eerst kind en vervolgens ouder zijn. *Als kind* maakt men slechts de tweede helft van het leven van zijn ouders mee en *als ouder* slechts de eerste helft van het leven van zijn kinderen. De levens van ouders en kinderen sluiten dus in de tijd niet als dominosteentjes op elkaar aan, maar vallen daarin dak-

pansgewijs over elkaar. Afhankelijk van hoe men rekt (in dominosteentjes dan wel in dakpannen) wordt de geschiedenis versneld dan wel vertraagd. Daarom staat Vondel zowel tamelijk dicht bij ons als mijlenver van ons vandaan.

Zo ligt het ook met Beets en andere literaire grootheden die beroemd werden ‘toen *De gids* werd opgericht’. Eerste helft van de negentiende eeuw: dat is lang geleden, zou je denken. Het aardige van het boekje *Jeugd in het Beetsenhuis* is nu, dat het de historische afstand tot Nicolaas Beets sterk verkleint: ik lees in een geschrift van Beets’ kind en het is dit kind dat Beets als het ware in één rechte historische lijn met mij in verbinding stelt, aangezien het nog leefde toen ik al enige jaren bestond. Bij deze wonderbaarlijk verkorting van mijn historische afstand tot Beets heeft het toeval wel een aardig handje geholpen. Om te beginnen is Beets zelf stouder geworden. Hij leefde van 1814 tot 1903 en hij overspande dus vrijwel de hele negentiende eeuw. Verder wil het geval dat hij in 1856 niet alleen weduwnaar werd na een huwelijk dat zestien jaar duurde (en waaruit negen kinderen werden geboren), maar dat hij vervolgens drie jaar later de jongste zus van zijn overleden vrouw huwde, van wie hij ook nog eens zes kinderen kreeg. De jongste van deze tweede serie kinderen, Ada Geertruide Beets, is de auteur van *Jeugd in het Beetsenhuis* en zij werd geboren in 1871, dat wil zeggen toen Beets zesenvijftig jaar oud was. Hoewel Ada zijn vijftiende kind was en zij pas op haar achtentwintigste trouwde, werd Beets zo oud dat hij haar

derde kind nog heeft gezien. En Ada zelf werd op haar beurt ook weer tamelijk oud, namelijk vierentachtig jaar, zodat het kon gebeuren dat zij pas in 1944 haar jeugdherinneringen redigeerde en pas in 1955 overleed. Voor Ada Beets geldt iets dat maar voor weinig mensen opgaat, namelijk dat tussen het geboortjaar van haar vader en dat van haar eigen dood maar liefst anderhalve eeuw ligt.

Deze historische toevallige samenloop van omstandigheden die er dus uit bestaat dat Beets zelf stokoud is geworden, dat hij tot op hoge leeftijd kinderen kreeg, en dat zijn jongste kind ook weer tamelijk oud is geworden, maakt dat Beets ons wèrkelijk nog tamelijk nabij is, hoezeer hij tegelijkertijd ook ver van ons verwijderd moge zijn. Wie Ada Beets' *Jeugd in het Beetsenhuis* leest, doet dan ook de ervaring op die Huizinga, meen ik, 'het historische gevoel' noemde, de ervaring namelijk dat je het onbereikbaar geachte verleden ondanks alles toch vrijwel aan kunt raken. Dit effect wordt in de hand gewerkt doordat de tekstbezorger van dit innemende en informatieve boekje vanwege het natureel gekozen heeft voor de oorspronkelijke aantekeningen van Ada Beets, en niet voor de (volgens Van Zonneveld) veel zoetsappiger versie van haar levensverhaal die ontstond toen zij 'hulp' kreeg van een daartoe aangezochte, met de familie bevriende schrijver.

Het boekje is tamelijk kaal uitgegeven. Het bevat een korte inleiding van de hand van Van Zonneveld, een stamboom van de familie, veel bijzonder aansprekende, negentiende-eeuwse

foto's en ook drie met kinderlijke hand getekende plattegronden van het huis en de tuin aan de Boothstraat te Utrecht, waar dominee (en later professor) Beets vanaf 1854 bijna een halve eeuw zou wonen. Het ontbreken van annotaties is echter geen bezwaar, het verhoogt slechts 'het historische gevoel' dat de lectuur van de jeugdherinneringen toch al teweegbrengt.

Het aandoenlijke relaas maakt duidelijk, dat het bij Beets thuis 'recht gezellig' was. Hoe oubollig de thema's uit de literaire dominocratie ook mogen lijken (God, Gezin, Vaderland), uit de herinneringen van zijn jongste dochter komt Beets tevoorschijn als een gelovige, geleerde *family man*, die de 'gezelligheids'-deugden van zijn tijd niet alleen in zijn verzen bewierookte, maar ze ook met warme humor belichaamde.

Ada toont ons het wel en wee van het negentiende-eeuwse gegoede milieu te Utrecht vanuit haar vaak kinderlijke perspectief. We vernemen van vakanties, logeerpactijen, huwelijken, Sinterklaasavondvieringen (met gedichten, uiteraard!), studentenaubades aan de jarige professor, ontvangsten voor collega-hoogleraren, diners, kerkbezoek in familieverband, gastpredikaties van vader onder overweldigende belangstelling, maar ook van familiewrijvingen, typhus, sterfgevallen en zelfs van een tragische liefdesgeschiedenis (nota bene van Ada zelf).

Beets was niet zomaar iemand, zo laat Ada ons voortdurend blijken. Als dominee, dichter en burger-vriend onderhield hij bijvoorbeeld bepaald warme banden met zowel Willem III, Emma als Wilhelmina. Als we lezen

over de reactie van Wilhelmina op de op muziek gezette feestcantate die Beets had geschreven ter gelegenheid van haar troonsbestijging in 1898, is het moeilijk te beseffen dat dan de Beweging van Tachtig alweer ter ziele is, ja dat dan zelfs het symbolisme in Nederland alweer bijna voorbij is. En wanneer we lezen over het verdriet van Ada over de dood van haar geliefde papa (1903) en mama (1911), is het maar moeilijk voor te stellen dat de Eerste Wereldoorlog dan vlak voor de deur staat en dat de literatuur buiten deze Beets-wereld op het punt staat uit te barsten in modernisme en avantgarde.

In de geschiedenis vallen niet alleen de levens van ouders en kinderen dakpansgewijs over elkaar heen. De levens van literaire generaties doen dat blijkbaar ook.

Wilbert Smulders

Ronald Havenaar, *Muizenhol. Nederland volgens Willem Frederik Hermans*. Amsterdam: G.A. van Oorschot 2003. 214 pagina's. Prijs: € 17.50.

'Hermans is een van de beste schrijvers van Nederland doordat hij een van de beste schrijvers over Nederland is.' Met deze duidelijke stelling sluit de historicus Ronald Havenaar zijn studie af over het Nederland-beeld van Willem Frederik Hermans (1921-1995). Hermans' ambivalente relatie tot het vaderland kreeg in vele beschouwingen de nodige aandacht, maar *Muizenhol* is de eerste publicatie waarin dit kernthema centraal staat.

Hermans was een Nederlandse schrijver die meende dat de Nederlandse literatuur weinig voorstelde. Wie in deze lastige positie verkeert, moet ervoor zorgen niet in de voetangels en klemmen van die onbelangrijkheid te vallen. In het bijzondere gehalte van zijn eigen schrijverschap zag Hermans daartoe de meest adequate strategie: 'als je het idee hebt dat het tot dusver allemaal erg provinciaal is geweest, dan moet je over je eigen land en je eigen ideeën, alles waar je mee geboren bent en alles wat je aangeleerd is, dan moet je daarover op zo'n manier proberen te schrijven dat het niet zo provinciaal is – dat is de enige manier om eraan te ontkomen.' (*Vrij Nederland*, 8 maart 1969) In een vijftal thematische hoofdstukken geeft Havenaar een impressie van de verschillende manieren waarop Hermans schreef over talloos veel aspecten van Nederland. Die facetten hebben betrekking op de zeden (hoofdstuk 1), de politiek (2), de taal (3), de literatuur (4) en de oorlog (5). Het zesde en laatste hoofdstuk heet 'Muizenhol' en bevat de conclusies 'over enerzijds de plaats van Nederland in het literaire universum van Hermans en anderzijds de cultuurhistorische betekenis van zijn indrukken over Nederland'.

In een korte inleiding noemt Havenaar het tweetal principes dat zijn werkwijze in hoge mate bepaalt: fictionele en niet-fictionele uitspraken worden als gelijksoortig beschouwd en de chronologie speelt in de bespreking van de vijf motiefvelden een ondergeschikte rol. Ik vermoed dat het eerste uitgangspunt voor de meeste neerlandici even verrassend zal zijn als het tweede voor de

meeste historici. Hoezeer men ook kan instemmen met het standpunt dat Hermans' oeuvre de uitdrukking is van persoonlijke problematiek en dat de schrijver zich ook uitspreekt via zijn personages, voor de lezer is de waarheid van Hermans als geïnterviewde, criticus, essayist en journalist van fundamenteel andere aard dan de waarheid die uitgedragen wordt door personages in de wereld van woorden van een roman of verhaal. En ook al vertonen de visies in de loop der tijd een grote mate van coherentie en continuïteit, de veranderingen die zich tussen 1945 – het jaar waarin Hermans zijn eerste artikelen publiceerde – en 1995 in Nederland en bij de auteur hebben voorgedaan, kunnen toch moeilijk veronachtzaamd worden.

De soms curieuze gevolgen van deze uitgangspunten zijn al in het eerste hoofdstuk goed zichtbaar. Tot de vaderlandse zeden die Hermans laakt, behoren in de jaren vijftig normen van burgerlijk fatsoen en keurigheid zoals die werden uitgedragen door de politieke en religieuze elite. In de jaren zestig gaat Hermans – allengs een gevestigd auteur – zich juist inzetten voor het soort waarden die hij voordien attaqueerde. Wanneer maatschappelijke ontwikkelingen er dan toe leiden dat de manieren informeler en de omgangsvormen losser worden, vervult dat Hermans van royaal geventileerde weerzin. Deze omslag nu typeert Havenaar als 'weinig consistent', een kwalificatie die weinig recht doet aan de gewijzigde omstandigheden. Ronduit onjuist lijkt mij de wijze waarop Havenaar de liber-tijnse seksuele mores van de jaren zestig

illustreert die Hermans' afkeer opriepen. Zonder onderscheid geeft Havenaar, met onbedoeld humoristisch effect, enige voorbeelden van die gewraakte 'ranzigheid en misplaatste openhartigheid', (het citaat is een parafrase van Havenaar): kranten die op grote schaal advertenties voor ontmoetingscentra van homoseksuelen plaatsen, bekende personen die publiekelijk getuigen van de zegeningen van de seksuele bevrijding, hoogleraren die in gezelschap van elkaar en hun echtgenotes een seksclub bezoeken. Zonder nu een al te grote methodologische rigiditeit aan de dag te willen leggen, constateer ik dat de symbiose van feit en fictie aldus hilarische dimensies krijgt. Dat Havenaar bij de laatste aberratie vermeldt dat die afkomstig is uit de roman *Onder professoren*, doet daar weinig aan af.

Wie enigszins vertrouwd is met het werk van Hermans zal in de hoofdstukken over politiek, taal en literatuur vooral een inventarisatie aantreffen van bekende preoccupaties, obsessies, conflicten en affaires. Hoe vermakelijk en vooral ook treurigstemmend al die Nederlandse kwesties ook zijn die Hermans vervullen van woede en walging – bijvoorbeeld de overbevolking, de Weinreb-affaire, het conflict met de Groningse universiteit, de veroordeling tot persona non grata in Amsterdam, de gebrekkige beheersing van de moedertaal, het proces naar aanleiding van *Ik heb altijd gelijk* –, uiteindelijk stellen deze hoofdstukken toch teleur omdat Havenaar zich te veel beperkt tot een eenzijdige inventarisatie. Aangezien reflectie en interpretatie meestal ont-

breken, stijgt het betoog in dit gedeelte van de studie niet uit boven een platte aaneenschakeling van veel citaten en parafrases. Zo zullen de implicaties van Hermans' poëzie-opvatting hun betekenis zonder enige toelichting niet prijsgeven. Havenaar parafraseert de essentie van Hermans' visie als volgt: 'Dichterlijke regels moeten door een origineel woordgebruik beweringen uitdrukken [sic] die nieuw lijken of zelfs zijn.' De toevoeging dat Slauerhoff wèl en Van Ostaïen, Nijhoff en Achterberg niet of nauwelijks aan dit 'kwaliteitscriterium' voldoen, maakt voornoemde uitspraak er alleen maar raadselachtiger op.

Omdat Havenaar nagenoeg uitsluitend het perspectief van zijn protagonist kiest, valt het gebrek aan distantie eens te meer op. Kanttekeningen, kritische vragen en tegengeluiden blijven in deze hoofdstukken achterwege. Was Malraux nu werkelijk een charlatan? Hoe legitiem is de beschuldiging van Mulisch' imitatiezucht? Treft Hermans geen enkele blaam in de Groninger kwestie? Is het waar dat de eerste vijftien jaar van Hermans' schrijverschap in het teken stonden van wrok en verbittering wegens het uitblijven van erkenning? Ik beperk me tot enkele opmerkingen over de laatste vraag. Ten onrechte blijft hier onbesproken dat succes voor de jonge Hermans een verdachte categorie was. Ware of werkelijke literatuur, zo stelt hij in de jaren veertig en vijftig, is bestemd voor de happy few. En dat beoogde publiek kreeg hij ook voor zijn tegendraadse surrealistische en psychomachische teksten. Ongetwijfeld zal Hermans zich

hebben kunnen vinden in wat F. Bordewijk in 1948 schreef over diens debuutroman: '*Conserve* is een boek voor weinigen, doch het bezit de verdienste iets anders te willen dan het in de kunst gangbare.' Bordewijk overigens was de enige levende Nederlandse auteur aan wie Hermans zich verwant voelde. In het licht daarvan is het jammer dat Havenaar niets zegt over het fundament van hun literaire congenialiteit: het on-Nederlandse genre van het 'realisme van de droom'.

Vanaf het moment dat Menno ter Braak in beeld komt, aan het einde van hoofdstuk 4, krijgt Havenaars verhaal gelukkig een wat afstandelijker gehalte. Nu worden wel vragen gesteld, onder meer de vraag waarom de veelvuldig geuite haat van Hermans jegens Ter Braak zulke obsessieve proporties aannam. In het vijfde hoofdstuk, over het thema oorlog, overtuigt Havenaar in zijn verklaring als hij de zelfmoord van Hermans' enige zus, in de meidagen van 1940, relateert aan de door haar zeer bewonderde Ter Braak, die nagenoeg tezelfder tijd een eind aan zijn leven liet maken. En zo geeft Havenaar een voorschot op wat hij in het slot hoofdstuk stipuleert: in Hermans' weinig vrolijke kindertijd en jeugd ligt de bron van de haat en strijd die zijn schrijverschap zo sterk hebben gedragen.

Het is niet het personage Richard Simmillion in het verhaal 'Dood en weggeraakt', zoals Havenaar beweert, maar Hermans zelf die in de beschouwing 'Gedachten over wonen in het buitenland' uit 1978 expliciet een relatie legt tussen de traumatische miskenning in zijn jeugd, de haat jegens Nederland

en literatuur als wraakoefening. 'Als mijn ouders', aldus Hermans, 'wat beweeglijker waren geweest, zouden de vaderlandse eigenaardigheden die me hinderden, me, wie weet, niet zo hebben geërgerd en meteen verlamd, zouden ze mogelijk niet naderhand een onuitputtelijke bron van literaire haat zijn geworden.' Nederland is voor Hermans een muizenhol – de metafoor is ontleend aan een uitspraak van de duivel in de roman *Herinneringen van een engelbewaarder* – dat moet worden uitgerookt en vertrappt. Dat Hermans als authentiek bewoner van dat hol daarmee zichzelf treft, is een onmiskenbaar teken van zelfhaat. In tal van opzichten, zo laat Havenaar zien, bezondigde Hermans zich aan gedragingen die, aange troffen bij landgenoten, slechts zijn afschuw en verzet opriepen. Zo hekelde hij Nederlanders omdat ze een neiging hebben 'graag veel bezig te zijn met een auteur die ze au fond minachten'; het citaat is van Hermans zelf...

Muizenhol is een studie die lijdt aan een zekere oppervlakkigheid en onevenwichtigheid. Bovendien is de werkwijze gestoeld op twijfelachtige methodologische principes. Niettemin lukt het Havenaar duidelijk te maken hoe prominent de rol van het Nederland-beeld is in Hermans' werk. De paar excursies over de cultuurhistorische betekenis van Hermans' opvattingen over Nederland zijn daarentegen te speculatief en te vluchtig voor serieuze conclusies. De stelligheid waarmee Havenaar, onder verwijzing naar Pim Fortuyn, Hermans' afkeer van valse profeten profetisch noemt, zou ik niet voor mijn rekening willen nemen in de

wetenschap dat Hermans kort voor zijn dood al dan niet raillerend zei warme gevoelens te hebben voor de Italiaanse politicus Berlusconi: 'Zijn haar zit altijd goed. De man is elegant, hij is altijd met smaak gekleed.'

Hans Anten